

TIJDSCHRIFT VOOR GREGORIAANS

2003-2

TIJDSCHRIFT VOOR GREGORIAANS

Jaargang 28, nummer 2, mei 2003

Verschijnt driemaandelijks

Het TIJDSCHRIFT VOOR GREGORIAANS is een uitgave van de Stichting Amici Cantus Gregoriani en richt zich op allen, die zich verbonden weten met het gregoriaans.

Kopij voor het volgende nummer dient **15 juni** op het redactie-adres binnen te zijn.
Inlichtingen, ook voor advertenties, bij de administratie.

Redactie: Marie-Louise Egbers, Arnoud Heerings, Jolanda Kwast, Marcel Zijlstra
Redactie-adres: Catharinastraat 8 14811 XG Breda tel. (076) 522 14 58
Administratie: Torenhoeckstraat 14 5056 AN Berkel-Enschot tel. (013) 533 10 94
e-mail administratie: amici-cantus-gregoriani@wxs.nl
Abonnementen: Individueel abonnement per kalenderjaar € 20,=
België € 22,50, overige landen € 23,=
Koorabonnement (3 exemplaren voor de prijs van 2) € 40,=
Losse nummers - ook van oude jaargangen - € 4,50, België € 5,30
Themanummers € 7,30, voor België € 8,30

Postrekening nr. 39586 - Bankrekening 42.06.65.323,
alle rekeningen t.n.v. Stichting Cantus Gregoriani te Posterholt.

Het abonnementsjaar is gelijk aan het kalenderjaar. Abonnementen kunnen op elk moment ingaan en lopen automatisch door, tenzij uiterlijk dertig dagen voor het einde van het kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd bij de administratie (zie boven).

Adreswijzigingen gelieve u drie weken van te voren te melden eveneens bij de administratie, met opgave van oud en nieuw adres.

Bestuur van de Stichting A.C.G.:

I. van Leijen, <i>voorzitter</i>	Mondriaanlaan 6	6708 NG	Wageningen
M. Lambriex, <i>secretaris</i>	Torenhoeckstraat 14	5056 AN	Berkel-Enschot
R.A.M. Karsten, <i>penningmeester</i>	Raadhuisstraat 4	6061 EA	Posterholt
J. Kwast	Rijzenburgselaan 7	3972 EG	Driebergen
B. Lamers	Leuvenlaan 9	5628 WE	Eindhoven

Adviseur van de Stichting A.C.G.:

A. Peters O.F.M.	Mauritsstraat 104	3583 HW	Utrecht
------------------	-------------------	---------	---------

Opmaak: Karel van den Hurk, Geldrop - *Druk:* drukkerij Van Stiphout, Helmond
ISSN: 1380-9776

Bij de voorplaat: St.-Gregorius en zijn schrijver, ca. 984
Registrum Gregorii, Trier, Stadtbibliothek

*'...En door dien toren liep een doorgang door
Daar liep ze door, terwijl hoog van een koor,
bij de gewelven jonge stemmen zongen...*

*... En toen door lange gang, een gang van zalen,
vol zalig licht; heel eindeloos omhoog,
gingen de vlakke wanden: regenboog
van kleuren zeefde het doorzichtig dak...'*

(Uit: Mei van H. Gorter)

Beeldtaal waar de lezer van genieten mag, zijn eigen gedachten vormend: de liefelijkheid van de maand mei; de Hemelvaart van de Heer, nu eenzaam alleen in deze maand, geflankeerd door Pasen in april en Pinksteren in juni; de jonge stemmen, vol van hemelse zang, zo gevarieerd als een regenboog, beeld en werkelijkheid van het zich uitsplitsende licht, beeld van de hemelse muziek, dat zou een hemel op aarde zijn.

Gregoriaans in 's-Hertogenbosch, Solesmes, la Sainte Chapelle en in het Begijnhof in Hoogstraten. Wetenschappelijk verantwoorde uitvoeringen of puur muziek, (nog) niet wetend van bronnen, vrij interpreterend.

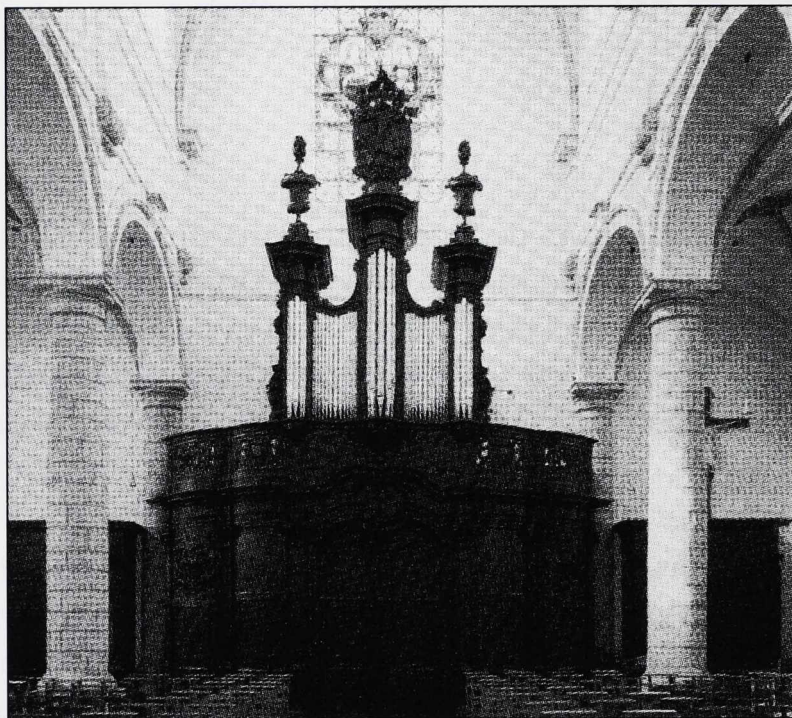
Wie van ons wil niet én die bronnen recht doen én musiceren op het hoogst haalbare niveau?

Maar ook daarbuiten ligt een bloemenzee aan mogelijkheden die de ziel van de mens kan raken, een beetje Hemelvaart. ■

IN de serie *The Flemish Organ Heritage* bracht het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (afdeling Monumenten en Landschappen, Brussel) een opmerkelijke cd uit: volume 3. Hierop bespeelt Jan Van Mol het J.J. Delhay-orgel (1832-1833) van de Begijnhofkerk te Hoogstraten. Bijzonder aangenaam is ook de samenwerking in deze met de dames van het Vlaams Radio Koor onder leiding van Bart Vandewege en met Mark Saey, contrabas.

het Begijnhoforgel

In 1380 waren er reeds Begijnen in Hoogstraten, maar de huidige kerk is pas gebouwd tussen 1680 en 1687. In de periode 1832-1833 werd er een totaal nieuw instrument in een oude orgelkast geplaatst. Het orgel werd gebouwd door J.J. Delhaye; de orgelkast dateert van 1772, gebouwd door Alexander Nuten. Van 1999 tot 2001 werd het orgel gerestaureerd door Jan Lapon, naar een ontwerp en onder leiding van Gabriël Loncke. Het orgel telt twaalf registers en heeft een aangehangen pedaal. De toelichting bij de cd gaat dieper in op historie, restauratie en dispositie.

De componisten vertegenwoordigd op deze cd zijn:

- Jean Joseph Fétis: 1784-1871
- Charles Marie Van Helmont: 1715-1790
- Frans August Gevaert: 1828-1909
- Jean Jacques Robson: 1723-1785
- Jacques Nicolaas Lemmens: 1823-1881

Wat onder andere mijn aandacht trok is *Messe des Doubles en plain chant romain pour l'orgue* (mis VIII)¹ uit *Six messes faciles pour l'orgue* (1840) van Jean Joseph Fétis. In deze bundel gaat Jean Fétis uit van het kleine klassieke orgel, schrijft Jan Van Mol. Fétis: 'Les orgues à un seul clavier, sans pédales, sont celles qu'on trouve communément dans les églises des petites villes et des villages, particulièrement dans les instruments d'ancienne construction.' Jan Van Mol: "Fétis geeft enkele disposities die zeer dicht aanleunen bij die van het Hoogstratense orgel." Hij veronderstelt, zoals in Hoogstraten, een aangehangen pedaal.

Six messes faciles pour l'orgue

Om de aanduidingen boven de missen te begrijpen moet men op de hoogte zijn van de liturgische dagen zoals die vóór Vaticanum II gerangschikt werden. Er waren:

- hoogfeesten - 'Solennelles majeurs'
- dubbele feesten - 'Doubles'
- half dubbele feesten - 'Semi-doubles'
- zondagen - 'Dimanches'
- feesten - 'Fêtes'
- dagen van het tijdeigen

Iedere categorie stelde zijn eisen aan een meer of minder plechtig (uitgebreid) officie met veel of weinig eigen teksten of geleende teksten uit een 'gemeenschappelijk'.

Fétis schrijft composities voor de volgende missen:

- Messe des doubles	mis VIII
- Messe des semi-doubles	mis XII
- Messe des solennelles majeurs	mis IV
- Messe des dimanches	mis XI
- Messe pour toutes les fêtes de la Vierge	mis IX
- Messe pour des dimanches et des doubles	mis I

Verder geeft hij aanwijzingen voor allerlei delen van de mis (vooral tussen de gloria en de sanctus) met name voor de prefatie. Dit in verband met de uitvoeringspraktijk naar gelang de gradatie van het feest. Ook wijdt hij enkele pagina's aan de uitstelling van het Heilig Sacrament. Daarbij voegt hij onder andere de begeleiding van de overbekende 'Tantum ergo': mi-mi-fa-mi-re-sol... Vóór ieder deel schrijft hij een 'avertissement': een voorbericht voor de organist.

De Angelis

De vier delen van deze mis (VIII) zijn op de c.d. de nummers 1, 2, 4 en 6. De compositie van Fétis bestaat uit orgelversetten en koorgedeelten, waarbij tijdens de versetten de tekst moet worden doorgedacht.

Bijvoorbeeld:

- Gloria in excelsis Deo	solist
- et in terra	orgel
- laudamus te	koor
- benedicimus te	orgel
- adoramus te	koor... enzovoort

De koorgedeelten zijn geschreven voor eenstemmig (vrouwen)koor en de melodieën geven ongeveer de gregoriaanse zetting weer.

Om een beeld te geven ga ik uitgebreider op de Kyrie in. Het schema van de rolverdeling ziet er als volgt uit:

- Kyrie:	orgel - koor - orgel
- Christe:	koor - orgel - koor
- Kyrie:	orgel - koor - orgel

Een principe van Fétis is een zo eenvoudig mogelijke begeleiding van het gregoriaans: geen versieringen, geen virtuoze trekjes. Het resultaat is een notenbeeld met overwegend halve en hele noten, in tegenstelling tot de levendige en zeer gevarieerde orgelversetten waar de gregoriaanse melodieën niet in doorklinken.

Het Kyrie VIII

(De angelis) XV-XVI. 1

V

K

Y-ri- e * e- lé- i-son. bis Chri-

ste e- lé- i-son. bis Ký-ri- e

e- lé- i-son. Ký-ri- e *

e- lé- i-son.

Kyrie 1

Het orgel opent met een breed klinkend Allegro non troppo, met de aanduidingen: grand jeu, grand chœur, grand orgue; ongetwijfeld een plechtige opening. Het stuk is 36 maten lang.

KYRIE.

GRAND JEU
ou GRAND CHŒUR.
Voyez l'instruction sur
mélange des jeux.)

All.^o non troppo.

f

Positif
(1)

Positif

Grand orgue.

Grand orgue.

Pédale à volonté

Kyrie 2

Het koor volgt de bovenstem van de begeleiding. Overigens is dit bij alle koorge-
deelten het geval.

Kyrie. *Suivez le chœur pour le mouvement.*

OU RION, FLÛTE ou MONTRE
de 8, PRESTANT, FLÛTE de 4.

hy - - - ri - - e

Suivez pour le verset.

Kyrie 3

Dit deel wordt aangeduid als eerste verset. Het is een Andante con moto, speels, met
achtste en zestiende loopjes en zeer kort.

Christe 1

Chris - te

Comme au KYRIE
pour l'accompagnement.

Suivez pour le verset.

Christe 2

Een Allegro met trioelfiguren, 16 maten kort. Hier volgt het begin:

2e Verset. *Jouez légèrement et sans laisser les doigts sur les touches.*

Allegro.

BOLLETON de 8 et NAZARD
au GRAND ORGUE.

Christe 3

Dit herhaalt in grote lijnen Christe 1. In enkele maten wijkt Fétis harmonisch af van 1, maar blijft hij de gregoriaanse melodie volgen. Dat is in de Gloria anders. Daar gaat hij veel vrijer om met het oorspronkelijke gregoriaanse gegeven. Hier volgen twee voorbeelden:

V

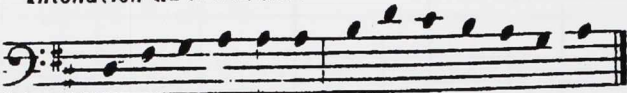
G

Ló-ri- a in excélsis De- o.

GLORIA.

Intonation du célébrant.

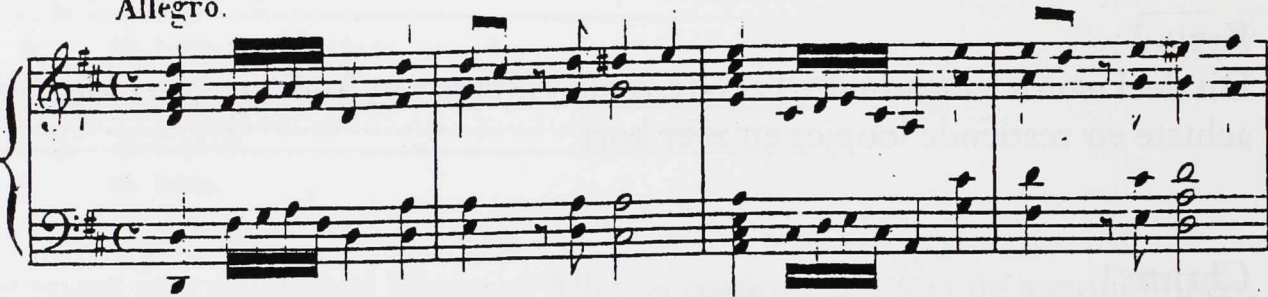

Suivez.

Glo - - ri a in ex - celsis De-o

Allegro.

GRAND JEU.

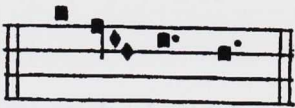
Laudamus te

BOURDON
FLUTE ou MONTRE de 8
FLUTE de 4, PRESTANT.

Suivez.

2501. II. .

Laudá- mus te.

De laatste groep Kyrie's.

Deze begint met het derde verset, een Lento. De overeenkomst met het gregoriaans is de hoge inzet ten opzichte van de lage Christe die voorafging. Hier volgen enkele maten:

3^e Verset. Lento.

PLEIN-JEU.

gevolgd door Kyrie 5 voor koor:

Kyrie.

Comme au

1er KYRIE.

Suivra.

De Allegro ter afsluiting (Kyrie 6) is evenals de opening groots van opzet. Brede accoorden worden afgewisseld met snelle loopjes. En zo is deze Kyrie en de volledige Mis een typisch welluidende en romantische vertolking van De Angelis, fraai uitgevoerd door Jan Van Mol, de dames van het Vlaams Radio Koor en Mark Saey, contrabas. ■

NOTEN:

1. Mis VIII: aanduiding in het Graduale Romanum

The Flemish Organ Heritage

Het 7.7. Delhaye-orgel (1832-1833) in de Begijnhofkerk te Hoogstraten.

Volume 3

Jan Van Mol, orgel

Vlaams Radio Koor o.l.v. Bart Vandewege

Mark Saey, Contrabas

Naxos; DDD 8555890

DE GREGORIAANSE KOORBOEKEN VAN DE ILLUSTRÉ LIEVE VROUWE BROEDERSCHAP TE 'S-HERTOGENBOSCH

Jan Jaap Zwitser*

Inleiding

TOEN in 1318 de statuten van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap werden goedgekeurd, kon de kleine groep leden waarschijnlijk op dat moment nog niet bevroeden dat deze kerkelijke goedkeuring heel wat voeten in de aarde zou hebben voor de muziekcultuur in 's-Hertogenbosch in de late middeleeuwen.

Dankzij de Broederschap zou de vierde hoofdstad van het hertogdom Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw uitgroeien tot het belangrijkste noordelijke kerkmuzikale centrum van de Lage Landen. De broeders hadden namelijk tot doel gesteld de Mariaverering in de stad 's-Hertogenbosch te bevorderen. Om die reden kwamen ze elke week samen in het zijkoor van de kerk van Sint-Jan Evangelist om te zingen en de goddelijke getijden te vieren. Ieder lid was verplicht – zelfs op straffe van een geldboete – om elke dinsdag de eerste vespers te bidden en de woensdag daarop de mis bij te wonen. Naast de reguliere woensdag moest elk lid ook bij de vier grote Mariafeesten (Maria Lichtmis, Maria Boodschap, Maria Tenhemelopneming en Maria Geboorte) aanwezig zijn, alsmede de woensdag na Pinksteren en de feesten van Maria Magdalena en St. Jan Evangelist. In de loop der jaren werden deze hoogtijdagen uitgebreid met onder meer enkele andere Mariafeesten en het feest van St. Jan voor de Latijnse Poort. Al deze feesten werden tot aan de overname van de stad door Frederik Hendrik in 1629 gevierd met de eerste vespers op de dinsdagavond en op de woensdag de metten van drie nocturnen, de mis en tweede vespers.

Vanaf het prille begin speelde muziek een belangrijke rol binnen al deze liturgische vieringen. Dit kon vooral doordat de Broederschap zich dit ook financieel kon permitteren. Waren er tot 1422 slechts twee betaalde beroepszangers, dankzij de steeds in ledenaantal en zodoende financieel groter wordende Broederschap, kon de zangersgroep worden uitgebreid totdat er in 1470 zo'n zes tot acht zangers waren. Dit aantal bleef in de zestiende en zeventiende eeuw gelijk. Deze beroepszangers zongen samen met de jongenszangers (koralen),² welke in aantal varieerde van twee tot zeven; de zangmeester had de algehele leiding.

Muziek voor al deze vieringen werd veelvuldig gekopieerd en de bibliotheek van de Broederschap werd daardoor uitgebreid met motetten en gregoriaanse missen of misdelen, zoals bijvoorbeeld al in 1336: *In primis magistro Waltero scriptori 12 gr. de motetis. Item 6 gr. de Credo et Gloria.*³ Hoewel de polyfone muziek in de loop der eeuwen steeds meer terrein won van de gregoriaanse muziek, heeft de laatste steeds een belangrijke rol gespeeld binnen de liturgische vieringen van de Broederschap. Enkele gregoriaanse koorboeken in het Zwanenbroedershuis aan de Hinthamerstraat (sinds de vijftiende eeuw het onderkomen van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch) zijn daar nog stille getuigen van en zullen in deze bijdrage worden besproken.⁴

rrr.

ta intra re in
 glo riam suam. antiphō. Ad mag
 nificat
 Idete ma
 nis meas. Quouae. aut ā. hristus
 et dicitur post collectam de
 magt. Regina celi. in discātu.
 resurgens. Quouae. In festo sancti Johāni
 ante portā latinā. Ad v's alla iiii.
 ps. de apostolis. hōn? sacra no
 bis. ues i natali eius. i discātu. R.
 Or
 toni trū i tu i de
 us in ro ta iohannes est e uāgelista
 mundi per ambitū predicās lu men
 elici. Qui triūphās ro me lauit i vi

Afbeelding 1: Folio 30r uit de codex Smijers geschreven door de Broeders van het Gemene Leven in samenwerking met zanger/kopiist van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, ca. 1529-1531, aanvullingen in 1539 en 1564. Begin van de vespergezangen voor het feest van Johannes voor de Latijnse Poort (6 mei).

Handschrift 's HerAB 66

Het eerste handschrift is een manuscript dat geheel beschreven is met gregoriaans voor de dodenliturgie. Het is echter niet het enige handschrift uit de collectie van de Broederschap waarin deze muziek is opgetekend. Met uitzondering van de Codices 67 en 69 en de Codex Smijers bevatten alle gregoriaanse koorboeken muziek voor de dodenliturgie. Codex 66 is echter wel de meest volledige en uitgebreide. Dat in zoveel handschriften gregoriaans voor de dodenliturgie is te vinden, heeft waarschijnlijk te maken met de steeds terugkerende herdenkingsdiensten. De broeders waren namelijk gewoon viermaal per jaar herdenkingsdiensten te houden voor de overleden leden van de Broederschap, gezworen leden en buitenleden.⁵ Deze zogeheten *exequien generael* werden gehouden op de zaterdagen in het octaaf van Allerheiligen, na zondag Laetare (halfvasten), voor het feest van Johannes de Doper en na Maria Tenhemelopneming. De volgorde van de diensten en de daarvoor gebruikte gezangen is uit dit handschrift 66 af te leiden. Zo werden op de vrijdagavond de eerste vespers gezongen. Op de zaterdag daarop werden eerst de metten en de lauden gezongen waarop de eigenlijke requiemmis volgde. Na de mis werd er brood uitgedeeld aan de armen.

Het gregoriaanse requiem heeft binnen de Broederschap altijd de voorkeur gehad boven een polyfoon requiem. Dit is opmerkelijk aangezien het in de zestiende eeuw – naar we mogen aannemen – gewoon was dat de zangers een meerstemmige mis zongen tijdens de reguliere vieringen in de Broederschapskapel. Het is echter wel enkele malen geprobeerd zoals in 1531: *want de sengers begerden de mys te syngen in musyck, om te besien hoe ons die manier van doen aenstont*. De gezworen leden kozen echter voor het gregoriaanse requiem want het *stont den sommegen nyet wael aen, sy presen die olde manier [...], want dat is bequamer manier voer de dooden (also niet mer)*.

Naast de *exequien generael* waren er ook persoonlijke herdenkingsdiensten voor overleden gezworen leden en Zwanenbroeders.⁶ Ook tijdens deze diensten werd er gregoriaanse muziek ten gehore gebracht. Het enige verschil met de *exequien generael* was de keuze in een bepaalde *sequentia*. In het intoneerdersboek 'sHerAB 68 is namelijk te lezen dat de *sequentia Dies irae dies illa* gezongen moest worden tijdens de herdenkingsdiensten van de gezworen leden: *In exequiis unus fratris defuncti ista Sequentia* (f. 54v). Dit in tegenstelling tot de vier zaterdagen door het jaar waarop de *sequentia Audi tellus* werd gezongen: *In quatuor commemorationibus canitur ista sequentia* (f. 54v). In ieder geval moge duidelijk zijn dat de overleden leden van de Broederschap tijdens de daarvoor bestemde herdenkingsdiensten met gepaste eerbied en gepaste gezangen werden omlijst.

Handschrift 's HerAB 67

Het tweede gregoriaanse handschrift is een koorboek dat voornamelijk officiegezingen bevat voor de belangrijkste Maria- en Johannesfeesten van de Broederschap. Net als koorboek 66 wordt ook dit handschrift op grond van het penwerk van de kadelleters geduid op een ontstaan in de late vijftiende of vroege zestiende eeuw. Interessant is dat deze codex nog een oude foliëring in Romeinse cijfers bezit en dat er achterin een inhoudsopgave is opgetekend.

Deze inhoudsopgave, die geïndexeerd is op het kerkelijk jaar en niet op volgorde van het handschrift, maakt onder meer duidelijk dat meerdere bladen uit het handschrift zijn verdwenen. Zo is het begin van de metten van het feest van Maria Onbevleete Ontvangenis spoorloos (f. 73) alsmede het gehele feest van de heilige Anna (f. 122). Verwijzingen in het koorboek zelf maken duidelijk dat er minstens 147 folia in het boek hebben gezeten.⁷

Een andere opmerkelijke verwijzing is ook te vinden in de inhoudsopgave. Zo wordt bij de eerste vespers van het feest van Sint-Jan (27 december) verwezen naar het *antiq's libris* (oude boek). De volledige gezangen voor de eerste vespers zijn echter alleen terug te vinden in koorboek 71 (ff. 32-35). Dat zou betekenen dat dit laatste handschrift ouder is dan koorboek 67. Het is echter ook mogelijk dat het in de inhoudsopgave bedoelde oude boek de tand des tijds niet heeft doorstaan.

Handschrift 's HerAB 68

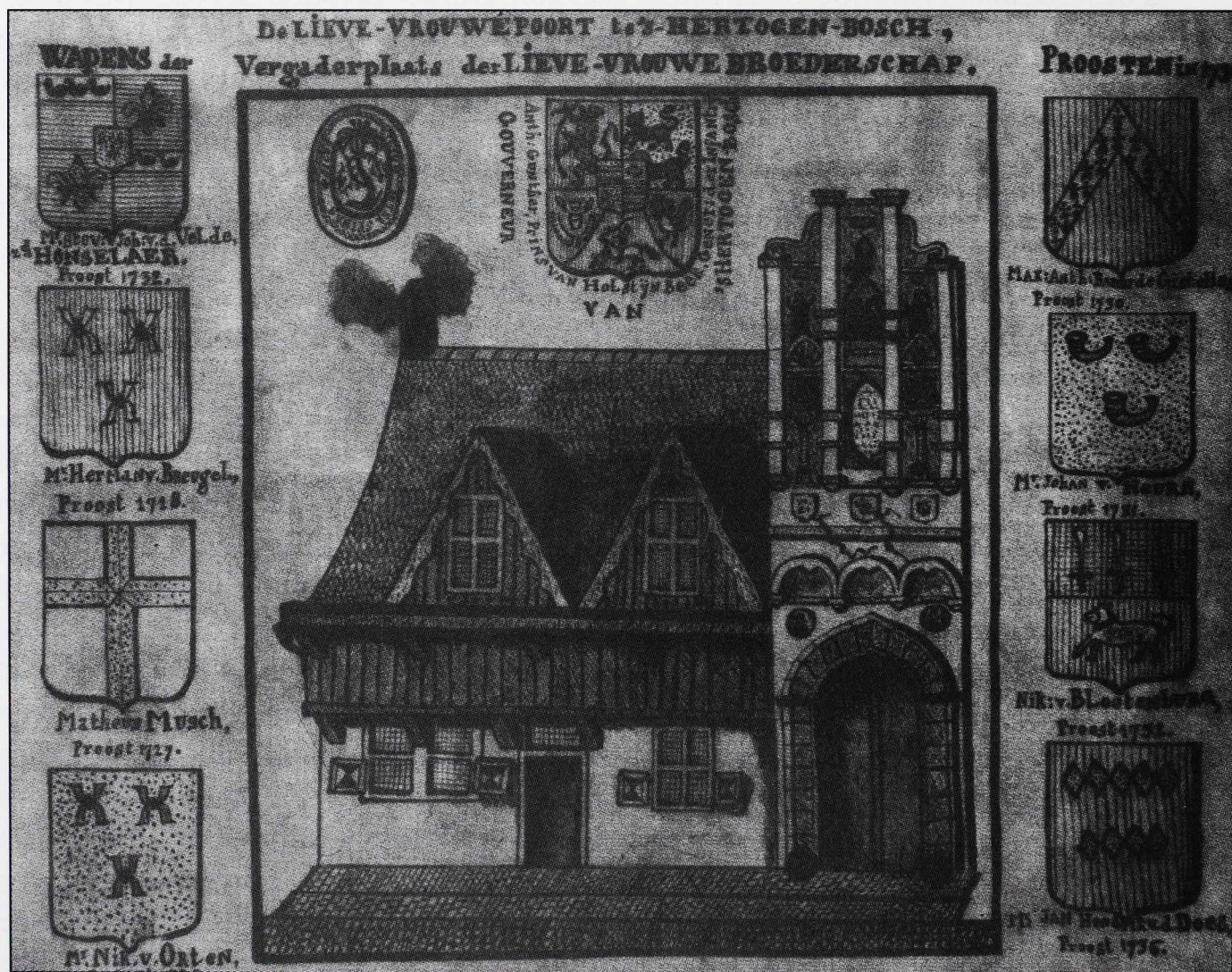
'Een oningebonden gezangboek op perkament in klein folio, waarin de muzieknoden op vier balken geplaatst zijn, schoon uitgevoerd doch onvolledig'. Zo is in de catalogus van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap uit 1874 koorboek 68 omschreven.⁸ Toen de heer Van der Does in dat jaar het archief inventariseerde, was deze codex kennelijk nog niet ingebonden. Dit gebeurde pas tussen 1890 en 1900, maar niet in de juiste volgorde. In april 1984 werd het manuscript gerestaureerd en opnieuw ingebonden in volgorde van aantreffen. In mei 1989 werd het handschrift door pater Nico Wesselingh bestudeerd en opnieuw ingebonden en op de plaatsen waarin de tekst en in de muziek een hiaat aanwezig was, werden er 1 of meer ongenummerde blanco bladen tussen gevoegd. Het koorboek bevat incipits van de gezangen voor officie en mis. Aan het eind is ook de dodenliturgie toegevoegd.

Het manuscript stamt uit 1560. Dit jaartal is te vinden in twee kadelletters op f. 2v en f. 53r. Interessant is dat in de rekeningen van de Broederschap ook de schrijver terug is te vinden. In 1560 staat namelijk dat *heer Philips van doeren heeft doer consent van der broederscappe gemaect, geschreven, gefloreert, beslaighen ende laten bynden een nyeuwe inthoneerboeck waer van de proosten hem betaelt hebben, in al(le)s die somme van 15 gl.*⁹ Deze *Philips van doeren* – meestal Philippus de Spina genoemd – was intoneerder van de zangersgroep van 1531 tot 1566. Dat betekende dat hij – samen met een andere intoneerder – alle gregoriaanse gezangen mocht inzetten (intoneerde). Naast zijn rol als voorzanger was hij ook als priester aan de Broederschap verbonden en kopieerde hij muziek voor de zangers. Het intoneerdersboek is daar een voorbeeld van, maar ook koorboeken met polyfonie werden door hem gekopieerd en zijn nog steeds te bezichtigen in het Zwanenbroedershuis. In augustus 1566 komt aan het dienstverband van Philippus de Spina echter een abrupt eind. In 's-Hertogenbosch woedt op dat moment de beeldenstorm en naar alle waarschijnlijkheid heeft De Spina de kant van het nieuwe geloof gekozen. In de rekeningen van de Broederschap lezen we dan ook dat de intoneerder is *affgedanckt*.

Interessant is dat er in het midden van de zestiende eeuw nog een Philippus de Spina in de Sint-Jan heeft gewerkt.

Deze priester was echter geen zanger en lid van de Broederschap, maar kapitteldeken van de Sint-Jan: *meester Philippus De Spina, die de canonrie lange iaeren en seer eerlycke geregeert heeft.*¹⁰ Met twee personen die dezelfde naam dragen is het niet verwonderlijk dat in de literatuur verwarring is ontstaan over deze Philippi, beide werden voor een persoon aangezien. Onlangs is echter gebleken dat de kapitteldeken al voor het jaar 1558-1559 was gestorven. Zodoende kan hij dus onmogelijk de Philippus de Spina zijn geweest die in 1566 door de Broederschap werd ontslagen.¹¹ Een ander antwoord is echter over het hoofd gezien. De kapitteldeken Philippus de Spina werd namelijk in de Sint-Jan begraven en wonder boven wonder ligt zijn grafsteen nog altijd in de kathedraal. Daar is op te lezen dat hij gestorven is op 17 december 1557!¹²

Omdat in de rekening uit 1560 wordt gesproken over een *nyeuwe inthoneerboeck* kunnen we ervan uitgaan dat het oude boek versleten dan wel niet up-to-date was. Intoneerder en kopiist De Spina heeft toen met goedkeuring van de Broederschap een nieuwe geschreven. Vrijwel alle officie- en misgezangen die in dit koorboek staan, hebben alleen een incipit en het begin van een psalmregel. Tevens mochten de twee intoneerders het alleluia-vers zingen alsmede het invitorium psalm 94. De andere zangers waren verantwoordelijk voor de rest van de gezangen.

Afbeelding 2: Het oude *Illustre Lieve Vrouwe Broederschapshuis* (Zwanenbroedershuis) te 's-Hertogenbosch. Tekening in rode pen op perkament, gemaakt in 's-Bosch in 1736.

Codex 68 herbergt enkele interessante gegevens omtrent de uitvoering van de gezangen al dan niet meerstemmig of met het orgel. Zo staat in de vespers in het octaaf van Maria Hemelvaart dat de organist moet meespelen met het gregoriaans en staat in de tweede vespers van Maria Boodschap te lezen dat na het Magnificat de antifoon meerstemmig moet worden gezongen begeleid door het orgel (*in organis et musica*). Hieruit blijkt dat het orgel van groot belang was bij de uitvoering van het gregoriaans.

Handschrift 's HerAB 69

De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap kende samen met het kapittel van de Sint-Jan verschillende loven. Eén daarvan is het Kruislof dat is opgenomen in het handschrift 's HerAB 69. Het manuscript is vervaardigd door de Broeders van het Gemene Leven in 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw en bevat de zogenaamde ordinantie hoe het Kruislof gevierd moet worden. Tevens bevat het alle gregoriaanse gezangen die nodig zijn voor dit lof. Aangezien de ordinantie in het Nederlands is geschreven, kan hij hier *in extenso* worden afgedrukt:

'Dit is die ordinantie hoe die sanghers dit naevolgende lof singhen sullen. Inden iersten sal die organist (nae dien die costers metten fraters dat luyden totten voerscreven lof afgelaten sullen hebben ende nyet eer) een lange poese spelen om die sanghers by te comen, ende dan sal die sangmeester beghinnen dat responsorium *Tuam crucem*, dwelck die sanghers statelyken vuyt singhen sullen. Dan sullen twee iongen dat versche singen *Adoramus*. Dan sullen die sanghers die repetitie weder singen ende die iongen dat gloria, ende die sanghers die repetitie. Dan sal die organist spelen een langhe pose ende dan sal die sangmeester beghinnen den hymnum *Vexilla regis* mitten iersten versch, die organist dat tweede versch, die sangers dat doirde, die organist dat vierde, die sangers dat vijfde, die organist dat seste versch. Dan sullen twee ionghen sitten op haer knien singende *O crux ave spes unica*, dwelck men drie werf repeteren sal ende stateliken ende lansem singhen sal. Dan sal die organist spelen dat leste versche *Te summa deus*. Dat gespeelt sijnde dan sullen twee ionghen dat versikel *Hoc signum crucis* singen ende dan die priester die collecte *Deus qui sanctam crucem* ende *Dominus vobiscum*. Daer aen sal die organist spelen *Benedicamus domino* ende dan sullen die sanghers singhen die antiffen *O crux gloriosa*. Sal mijsinghen oetmoedelijck in simpelen sanck.'

Naast het Kruislof bestond ook het Marialof, waarvan ook bekend is gebleven hoe het werd gevierd.¹³ Voor deze viering werd vooral polyfone muziek gebruikt, maar de zangers mochten één keer per week het lof met gregoriaanse gezangen omlijsten.

Handschrift 's HerAB 70

Koorboek 70 is het enige handschrift van de Broederschap dat voorzien is van hoefnagelnotatie en stamt waarschijnlijk uit de zestiende eeuw. Op grond van het penwerk kan ook dit handschrift worden teruggevoerd op het schrijversatelier van de Broeders van het Gemene Leven.¹⁴ Het grootste gedeelte van het handschrift wordt in beslag genomen door het feriaal-officie, maar bevat tevens een dodenliturgie.

Omdat het feriaal-officie buiten het doel van de werkgroep viel en het origineel zich in een vitrine in het Zwanenbroedershuis bevond, werd deze codex niet bestudeerd. Wel werd van de aanwezige kalender in het handschrift een editie gemaakt. Deze kalender werd door de Broederschap in 1536 aan het handschrift toegevoegd, waarmee duidelijk wordt dat het koorboek in dat jaar nog werd gebruikt.¹⁵ Wanneer we deze kalender bestuderen, vallen twee feesten voor Johannes Evangelist op: *Johannes in ballingschap gestuurd* op 27 september en *Johannes' terugkeer uit ballingschap* op 3 december. Beide feesten rond de ballingschap op het eiland Patmos zijn uniek en werden behalve in 's-Hertogenbosch nergens anders aangetroffen. We kunnen er dus van uitgaan dat de gezangen voor deze feesten Bossche creaties waren die ook alleen in de Bossche kerken en kloosters klonken.¹⁶

Handschrift 's HerAB Codex Smijers

De Codex Smijers – genoemd naar de voormalige bezitter professor Albert Smijers – dat sinds 1983 weer in handen is van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, is een bijzonder koorboek. Het is namelijk het enige handschrift in de muziekcollectie van de Broederschap dat zowel gregoriaans als polyfone werken bevat. Het werd in 1530 bij de Bossche Broeders van het Gemene Leven besteld: *Ghegeven den fraters op goede rekenschap, vant sy deese bruederscap scriven een sangboeck, dwelck vy groet ghebreck hebben [...].* De Broederschap houdt wel een oogje in het zeil bij de totstandkoming van haar opdracht(en): *Betailt voir Henricken onsen senger, doen wy ter fraters waeren, die boecken oversien die dair gescreven sullen sijn [...].* Niet veel later wordt zanger Hendrik nogmaals naar het fratersatelier gestuurd om te helpen: *Also gegeven Henrick [...] oeck van dat hy de fraters hadde helpen ordeneren ons neu musieckboeck, gescreven int gregoriaen, myssen, vesperen ende ander tgens dat men voer tgehel jaer behoeft [...].* In 1531 is het handschrift klaar: *Ghegeven den fraters van een sangboeck [...] dwelck van groten noeden was, van vesperen, vygilien, myssen, gescreven int gregoriaen, ende aen benluden verdinght was, te weren elck quatern voer 2 gl., daervan waren 12 quaternen vol gescreven ende 2 quatern ende 2 blaer ongescreven [...].* Zoals in de laatste rekening is te lezen, werd een gedeelte van de Codex Smijers onbeschreven gelaten. Op deze bladen werden later enkele polyfone composities door kopiist Philippus de Spina opgetekend, waaronder drie Nederlandse kerstliederen en enkele motetten. Het beschreven gedeelte valt in twee delen uiteen: het eerste gedeelte bevat gregoriaans voor het officie en het tweede gedeelte bevat gregoriaans voor de mis.

Interessant is ook de inbreng van *Henricken onsen senger*, die voor de Broederschap zich met de totstandkoming van het koorboek bezig houdt. Deze Hendrik de Mol was sinds 1521 zanger van de Broederschap en werd al gauw belast met het rekruteren van zangers en de zorg voor de koorboeken. In de hoedanigheid als bibliothecaris heeft hij zich tot in de kleinste details bemoeid met het koorboek. Zo wordt er namelijk in de Codex Smijers talloze malen verwezen naar composities *in discantu*, oftewel polyfone composities. Dit staat bijvoorbeeld op f. XXXr (zie afbeelding) bij de antifoon *Regina caeli (et dicitur post collectam de magnificat Regina celi. in discantu)* en bij de hymne *Sacra nobis*. Toevalligerwijs zijn vrijwel alle composities waar in de Codex Smijers naar wordt verwezen bewaard gebleven, namelijk in de tegenwoordig geheten koorboek 73 ('s HerAB 73).

Dit handschrift werd door Philippus de Spina geschreven in 1545 en bestaat uit 50 officiegezangen, 33 *Magnificat*-composities, 2 *Te Deum*-composities, een *Kyrie Paschale*, een *Regina caeli* en 2 motetten. De Codex Smijers verwijst naar alle in codex 73 opgenomen polyfone officiegezangen, het *Kyrie Paschale* en het *Regina caeli*. Er wordt echter niet alleen verwezen naar de composities in Codex 73. In de Codex Smijers staan ook verwijzingen naar de enkele polyfone composities die in het handschrift zijn opgetekend. Zo wordt bij de sequentia *Laetabundus* vermeld dat deze polyfoon (*in discantu*) moet worden uitgevoerd. Niet toevallig is deze *sequentia* meerstemmig genoteerd op ff. Lv-LIIIr van de Codex Smijers. Het moge duidelijk zijn dat deze verwijzingen door de Bossche fraters zijn opgetekend in nauwe samenwerking met Hendrik de Mol. Als bibliothecaris en zanger kende Hendrik de composities goed en kon zo de schrijver(s) helpen met het juist noteren van de verwijzingen. Ook de Codex Smijers bevat enkele aanwijzingen over de muziekpraktijk in de Broederschapskapel. Zo werd er op de woensdagen tussen het octaaf van Pinksteren en Advent een bepaald misformulier gebruikt. Als *introitus* werd het *Salve sancta parens* gezongen en als *graduale* werd *Benedicta et venerabilis es virgo Maria* uitgevoerd. Daarna kon worden gekozen uit zes verschillende *alleluia*'s, dan uit drie verschillende *sequentiae* (*Post partum*, *Benedicta* of *Verbum bonum*) en tijdens de communie werd *Beata viscera* gezongen. Opvallend is de opmerking in de Codex Smijers met betrekking tot de sequentiae: *Sequentie cantantur in discantu. et interrogatur ab organista que sit cantanda*. De genoemde sequentiae zijn alle drie meerstemmig overgeleverd in de Codex Smijers. Aangezien het hier ging om een alternatim-praktijk, had kennelijk de organist het laatste woord omtrent welke sequentia in de mis werd gezongen. Het is echter ook denkbaar dat voor de niet-polyfone strofen de originele gregoriaanse strofen werden gezongen.

Handschrift 's HerAB 71

Koorboek 71 is net als de drie voorgaande manuscripten vervaardigd door de Broeders van het Gemene Leven in 's-Hertogenbosch, wat kan worden vastgesteld aan de hand van de randdecoratie. Het handschrift is samen met de Codex Smijers één van de meest volledige handschriften voor het officie en bevat naast psalmen en officie-gezangen een dodenliturgie. Ook dit handschrift bevat enkele waardevolle aanwijzingen over het zingen van het gregoriaans en polyfonie al dan niet in samenwerking met de organist.

Wanneer koorboek 71 is geschreven zal waarschijnlijk nooit duidelijk worden. Het is echter mogelijk dat een rekening die vroeger aan de Codex Smijers werd gekoppeld van toepassing is op koorboek 71. Zoals we zagen, werd in de jaren 1530-1531 gewerkt aan de Codex Smijers. In hetzelfde jaar worden de fraters ook betaald voor een ander boek: *Gegeven ter fraters op rekeninge van eenen sangboeck dat zy onderhanden hebben om te scriven dat wy behoefflyck zyn in ons. choer, als van slechten sanghe*. Ook voor dit boek wordt 12 gulden betaald. Dat het niet de Codex Smijers kan zijn, heeft te maken met de betaling. De Codex Smijers wordt namelijk in twee termijnen betaald, welke uit de rekeningen is af te lezen. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het ook niet om het kopiëren van polyfone muziek, de Broeders van het Gemene Leven kopieerde alleen gregoriaans.

Uiteraard is het ook mogelijk dat het in de rekening *behoefflyck* koorboek niet meer bestaat ofwel dat er koorboek 70 mee bedoeld wordt. Het boek met de ordinantie over het kruislof (koorboek 69) is geen optie. Gelet op de andere koorboeken kan dit dunne handschrift niet de waarde van 12 gulden bezitten.

Besluit

Zeer waarschijnlijk zijn de zojuist besproken handschriften maar een klein gedeelte van wat de Bossche Broederschap ooit bezat. Het geeft echter wel aan dat de Broederschap zich niet alleen bekommerde om de polyfonie. Het gregoriaans behield ondanks de steeds belangrijker wordende polyfonie zijn plaats tijdens de vieringen in de Broederschapskapel. ■

*Jan Jaap Zwitser studeerde Muziekwetenschap aan de Universiteiten van Utrecht en Wenen. Daarnaast zingt hij onder meer in de Schola Cantorum van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch.

NOTEN:

¹ Dit artikel vloeit voort uit de werkgroep Bronnenonderzoek Middeleeuwen van de Specialisatie Muziekwetenschap, Universiteit Utrecht (1999-2000) o.l.v. dr. Ike de Loos. In deze werkgroep werden de gregoriaanse handschriften van de Bossche Broederschap bestudeerd. De bevindingen werden in een syllabus bijeengebracht. Dit artikel is onder meer gebaseerd op de bijdragen van Jule Zuiderbaan [’s HerAB 66], Gunther Sturms [’s HerAB 67, ’s HerAB 71], Guido van Hout [’s HerAB 69], Ike de Loos [’s HerAB 70] en Jan Jaap Zwitser [’s HerAB 68, ’s HerAB Codex Smijers]. Tevens wordt gebruik gemaakt van G.C.M. van Dijk, *De Bossche Optimaten, Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg 1973), de artikelen die Albert Smijers over de Broederschap publiceerde in het Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis in de delen XI-XVII (1925-1955) en het nieuwste boek over de muziek bij de Broederschap: V. Roelvink, *Gegeven den sangeren. Meerstemmige muziek bij de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw* ('s-Hertogenbosch 2002).

² Deze koralen zongen in ieder geval vanaf het begin van de vijftiende eeuw mee. Eerdere deelname van koorknapen aan de liturgische vieringen in de Broederschapskapel is onduidelijk. Wel staat in het testament van Willem van Gent (Goede Vrijdag 1274) vermeld dat de rector van de school van Den Bosch 'verplicht is met zijn leerlingen op het jaargetijde van Wilhelmus de vigilie te zingen'.

³ Dit is tevens de eerste verwijzing naar het kopiëren van (meerstemmige) muziek door zangers van de Broederschap.

⁴ Alleen Codex 70 en de Codex Smijers zijn in het Zwanenbroedershuis te bewonderen. De overige gregoriaanse handschriften zijn tegenwoordig ondergebracht in het Rijksarchief Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch. Mijn dank gaat uit naar de heer dr. J. Sanders, archivaris van het Rijksarchief, die mij de mogelijkheid gaf de originele boeken in het Rijksarchief te bestuderen. Naast de gregoriaanse koorboeken bezit de Broederschap ook enkele waardevolle handschriften met polyfone muziek geschreven door Petrus Alamire en Philippus de Spina, die eveneens in het Zwanenbroedershuis te bewonderen zijn.

- ⁵ De inner circle van de Broederschap bestond uit een kleine groep clerici, ook wel gezworen broeders genoemd. Deze hielden zich bezig met de dagelijkse gang van zaken binnen de Broederschap en kwamen samen in hun kapel. Naast de gezworen leden konden ook personen van buitenaf lid worden. Deze buitenleden betaalden slechts entreegeld en een doodschuld. Waren er in de veertiende eeuw slechts enkelen buitenlid, dit aantal groeide uit tot zo'n 15.000 aan het begin van de zestiende eeuw!
- ⁶ Zwanenbroeders zijn de derde groep leden (naast gezworenen en buitenleden) die de Broederschap kende. De titel zwanenbroeder werd in eerste instantie aan personen gegeven die de broeders een zwaan aanboden voor de jaarlijkse zwanenmaaltijd. Later werd het een eretitel voor hooggeplaatste personen die niet in staat waren gezworen lid te worden.
- ⁷ De niet meer bestaande folia zijn: ff. 67-74, 96, 103, 111 (waarschijnlijk leeg), 120-135, 144-minstens 147. Dat het koorboek verkeerd zou zijn ingebonden zoals tijdens de werkgroep werd geopperd, kan door de oude foliëring worden tegengesproken.
- ⁸ P.J. van der Does de Bij, *Catalogus van het archief der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch* (1874).
- ⁹ Dat het handschrift in 1560 door Philippus de Spina werd geschreven werd pas tijdens de werkgroep ontdekt door ondergetekende.
- ¹⁰ C.R. Hermans, *Verzameling van Kronyken, Charters en Oorkonden betreffende de stad en meijerij van 's Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1848), pp. 82-83. Het is ook deze Philippus de Spina die genoemd wordt in een document betreffende het bestellen van een intonatieboek voor het kapittel van de Sint-Jan.
- ¹¹ Roelvink, *Ibid.*, pp. 127-128.
- ¹² C.F.X. Smits, *De grafzerken in de kathedrale Sint Janskerk van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1912), p. 299.
- ¹³ Zie Roelvink, *Ibid.*, pp. 44-45.
- ¹⁴ R. de Beer, 'Manuscript-productie en randversieringen in Noord-Brabant. De karakteristieken van kloosters', in A.-J.A. Bijsterveld, J.A.F.M. van Oudheusden, R. Stein (edd.), *Cultuur in laatmiddeleeuws Noord-Brabant. Literatuur, boekproductie, historiografie* ('s-Hertogenbosch 1998), pp. 64-76, hier p. 67.
- ¹⁵ Roelvink, *Ibid.*, p. 157.
- ¹⁶ Meer informatie is te vinden in I. de Loos, *Heiligenofficies in Brabant*, *Tijdschrift voor Gregoriaans* 4 (2000), pp. 150-160, hier pp. 154-155.

VANAF mijn allereerste confrontatie met de pressus heeft deze neum mij geïntregerd. Ik heb mij dan ook voorgenomen, wanneer ik ooit voldoende tijd heb, er een speciale studie van te maken. Het onderwerp lijkt ingewikkeld genoeg om daar een lange tijd mee bezig te kunnen zijn.

Wat weten we op dit moment van de pressus?

In zijn 'Semiologie' wijdt Dom Cardine een heel hoofdstuk aan deze neum, de eerste van een reeks van vijf waarin steeds de oriscus centraal staat. Hij vervolgt met een behandeling van de virga strata, de oriscus, de salicus en de pes quassus.

Het woord pressus is afgeleid van het werkwoord 'drukken' in velerlei letterlijke en figuurlijke betekenissen. Deze betekenissen zijn voor een deel met elkaar in tegenspraak. Als bijvoeglijk naamwoord betekent het woord pressus: gedempt geluid, beknopte taal. Als zelfstandig naamwoord betekent het: een samengeknepen mond, maar ook: een welluidende uitspraak!

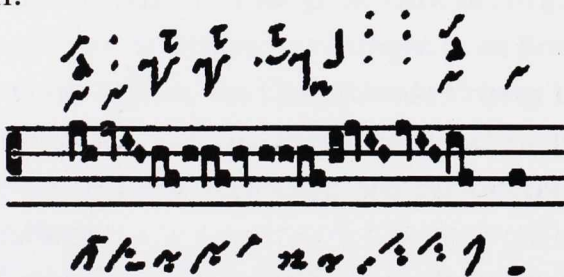
Voldoende houvast voor totaal verschillende benaderingen.

Het teken waaraan we de pressus als muzikale figuur herkennen bevat een oriscus, vaak geschreven als ~. In teksten wordt dit teken als afkorting gebruikt in vaak voorkomende heilige woorden: bijvoorbeeld Dñus voor Dominus.

Voor alle verschijningsvormen van de pressus staat tot nu toe vast dat de oriscus dezelfde toonhoogte heeft als de voorafgaande noot, en dat de volgende toon lager is.¹

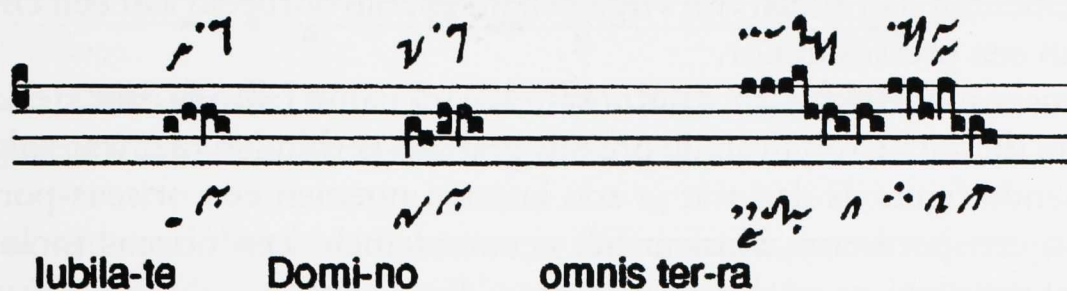
Vaak zien we de pressus in vaste formules. Ik geef één voorbeeld.

In zeventien graduales van de tweede modus komt in het vers het melisma van figuur 1 voor, de eerste keer in het graduale: Tollite portas (GT 25), in het vers Quis ascendet, op het woord eius. De handschriften Einsiedeln, Laon, Chartres en Mont-Renaud schrijven eensgezind pressus-figuren, terwijl een trigon toch ook mogelijk zou zijn.

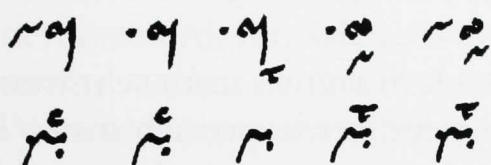
Figuur 1, een vast melisma in het vers van graduales van de tweede modus.

Zo komt ook de pressus voor op enkele vaste plaatsen in de tractus van de achtste modus. Ook hier geef ik één voorbeeld, en wel uit het canticum Iubilate, in figuur 2.

Figuur 2, enkele elementen uit de openingsformule van de tractus van de achtste modus, voorbeeld: canticum Iubilate, GT blz 185.

De pressus vinden we ook op andere plaatsen dan in vaste melisma's. De kleinste zelfstandige pressus-figuur is dan de pressus maior. In figuur 3 laat ik de schrijfwijzen van de pressus maior zien. Gelijkwaardige notaties in de tradities van Sankt Gallen en Laon staan hierbij recht boven elkaar.

Figuur 3, schrijfwijzen van de geïsoleerde pressus maior in Sankt Gallen en Laon.

Bron: Agustoni en Göschl, *Einführung in die Interpretation des Gregorianischen Chorals*, deel 2.1, blz 171.

We kunnen hier een aantal opmerkingen bij plaatsen.

Allereerst: SG verbindt altijd de virga met de oriscus; Laon schrijft de eerste twee noten altijd onverbonden.

We zien ook dat de pressus maior verschillende ritmische verfijningen kent. Laon geeft deze weer met andere tekens. Sankt Gallen gebruikt toegevoegde letters, t voor tenete, aanhouden, en c voor celeriter, snel.

De figuur wordt dus niet zozeer bepaald door een ritmisch kenmerk, maar eerder door een melodische eigenschap, namelijk altijd een unisono van de eerste twee noten en altijd een lagere derde toon. Meestal is het interval een grote of kleine secunde, vaak ook een terts, een enkele keer een groter interval. Dit melodische kenmerk heeft de pressus gemeen met de trigon, en ik weet dus niet waarom op de ene plaats een trigon en op een andere plaats een pressus geschreven wordt, behalve dat de trigon nooit geïsoleerd voorkomt.

De pressus is dus melodisch beperkter dan de virga strata (virga met oriscus, pressus zonder slottoon). Deze vinden we immers dikwijls unisono maar soms ook als een stijgende melodie, wel altijd gevolgd door een lagere toon op een nieuwe lettergreep.

In grotere gehelen kan de pressus voorkomen aan het begin, in het midden of aan het eind van een melisma. De combinatie van oriscus en lagere toon wordt dan ook aan andere elementen dan alleen een virga gehangen, bijvoorbeeld aan een clivis. De figuur heet dan een pressus minor.

Nu ontstaan meer mogelijkheden voor notaties. Met name Laon is daar sterk in: dit handschrift kan de laatste toon van de pressus grafisch verbinden met wat volgt. Een veel voorkomende figuur is dan wat je zou kunnen noemen een oriscus-porrectus, dat wil zeggen een porrectus waarvan het eerste element een oriscus is. In Sankt Gallen gebeurt dat niet.

We zien dus dat deze twee tradities met verschillende ogen naar de pressus kijken: Sankt Gallen benadrukt de verbinding met het voorafgaande; Laon lijkt deze als vanzelfsprekend aan te nemen, schrijft de twee tekens ook op dezelfde hoogte, maar geeft meer aandacht aan de verbinding met wat volgt.

Is dit het eind van het verhaal? Ik denk het niet. Zoals altijd, wanneer meer informatie beschikbaar komt rijzen er ook meer vragen. Waarom schrijft Laon maar acht gevallen van een geïsoleerde pressus, en Einsiedeln maar vijfentwintig, terwijl er meer dan honderd plaatsen in het Graduale zijn waar je een goed melodieverloop voor een pressus hebt?

Die vraag wordt deels beantwoord door een tweede vraag: waarom schrijven handschriften in de Sankt-Gallen traditie nooit een geïsoleerde pressus maior op een beklemtoonde lettergreep, ook niet in de Mispsalmodie van de achtste modus, op één uitzondering na?

Waarom schrijft een eeuw later het handschrift Montpellier, het oudste met toonhoogten, in 80% van al die gevallen een pressus (ook op beklemtoonde lettergrepen), maar nooit op dezelfde plaats als Laon en Chartres?

Waarom schrijven de handschriften uit Beneventum in het melisma van figuur 1 geen pressus, en evenmin in dat van figuur 2 op de plaatsen waar E en L dat wel doen, maar juist weer wel aan het eind van het melisma op 'terra'?

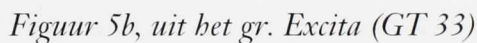
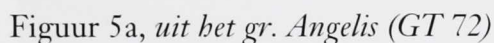
De vraag naar de eigenlijke betekenis van de pressus blijft daarmee voorlopig onbeantwoord. Het is niet genoeg dat de melodie een toonherhaling plus een lagere toon laat zien. Er is ook ruimte om te vermoeden dat niet alle schrijvers hetzelfde bedoelen wanneer ze een pressus schrijven. Anders gezegd, het is niet uitgesloten dat zangers en schrijvers op verschillende plaatsen en in verschillende tijden een verschillende betekenis aan de pressus hebben toegekend.

Hoe moeten we de pressus uitvoeren?

Dom Cardine geeft een voorbeeld (Semiologie, blz 74) waaruit we misschien een conclusie mogen trekken over het verloop van de muzikale spanning in een pressus. U vindt dit voorbeeld in figuur 4. Het betreft drie antifonen, Stat/Stans a dextris, Euge serve bone et fidelis en Super muros.

Steun voor deze interpretatie is misschien te vinden bij de manier waarop in enkele formules korte teksten worden behandeld. Ik geef in figuur 5 a en b één voorbeeld, opnieuw uit de graduales van de tweede modus. Figuur 5a is genomen uit het graduale Angelis (GT 72). De tekst is Angelis suis mandavit de te: Engelen heeft hij bevolen met betrekking tot u. Figuur 5b is ontleend aan het graduale Excita (GT 33), de tekst is Excita Domine potentiam tuam: Wek op, Heer, uw kracht.

57

In het officie-repertoire worden type-melodieën veel vaker toegepast en zal het misschien mogelijk zijn, meer gevallen te identificeren. Om die te vinden moet ik het handschrift van Hartker helemaal doorspitten. Ik pak daarom ook de drie antifonen van Hartker, Cardine's voorbeeld van de pressus als samentrekking, nog even terug. De melodieën in hun geheel zijn niet identiek, maar op de genoemde plaatsen laten ze dezelfde wending zien. In deze antifonen zijn de zettingen vrijwel syllabisch. Er zijn dus geen melisma's met elkaar verbonden zoals in het Misrepertoire. Wel vinden we een mogelijk aanknopingspunt in de teksten.

Deze zijn:

Stat a dextris eius agnus nive candidior Christus sibi sponsam et martyrem consecra-
vit. - Aan haar (Agnes') rechterzijde staat het Lam witter dan sneeuw, Christus heeft
haar voor zich tot bruid en bloedgetuige gewijd.

... quia in pauca fuisti fidelis, supra multa te constituam. - omdat je in kleine dingen
trouw geweest bent, stel ik je over veel aan.

Super muros tuos, Ierusalem, constitui custodes. - Op je muren, Jeruzalem, heb ik
wachters aangesteld.

Deze drie teksten hebben iets gemeen: na het betreffende woord staat steeds een
komma. Maar deze draagt een bijzonder karakter. Er wordt een geleding in de zin
aangebracht, maar de betekenis van de zinsdelen voor en na de komma vormen
samen een geheel. De pressus scheidt en verbindt tegelijk.

Of ik gelijk heb in mijn interpretatie van de pressus? Op dit moment moet ik zeg-
gen, ik weet het niet. Er zijn ongetwijfeld meer gezichtspunten mogelijk.

De tijd en verdere studie moge het leren. ■

NOTEN:

¹ Fred Schneyderberg denkt daarentegen dat de figuur te maken heeft met kleine afwijken in precieze
toonhoogte. Zie Tijdschrift voor Gregoriaans, Cahier 2000, blz. 6.

² Bron: Agustoni en Göschl, Einführung in die Interpretation des Gregorianischen Choral, deel 2.1, blz 171.

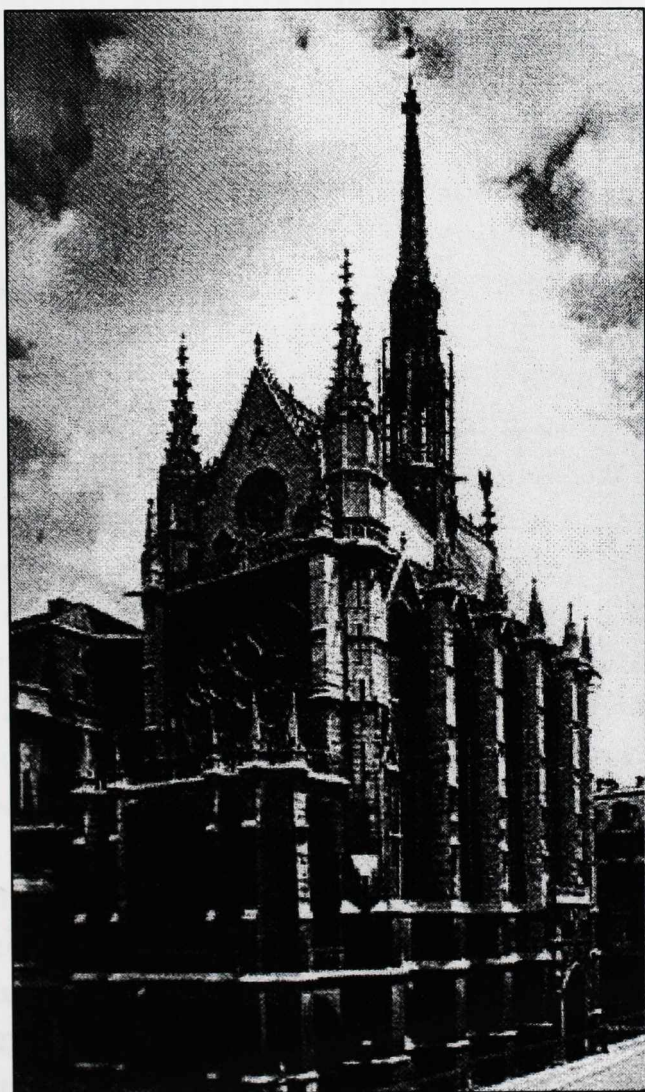
GEZANGEN VOOR DE DOORNENKROON HET PROSARIUM VAN LA SAINTE CHAPELLE

Arnoud Heerings

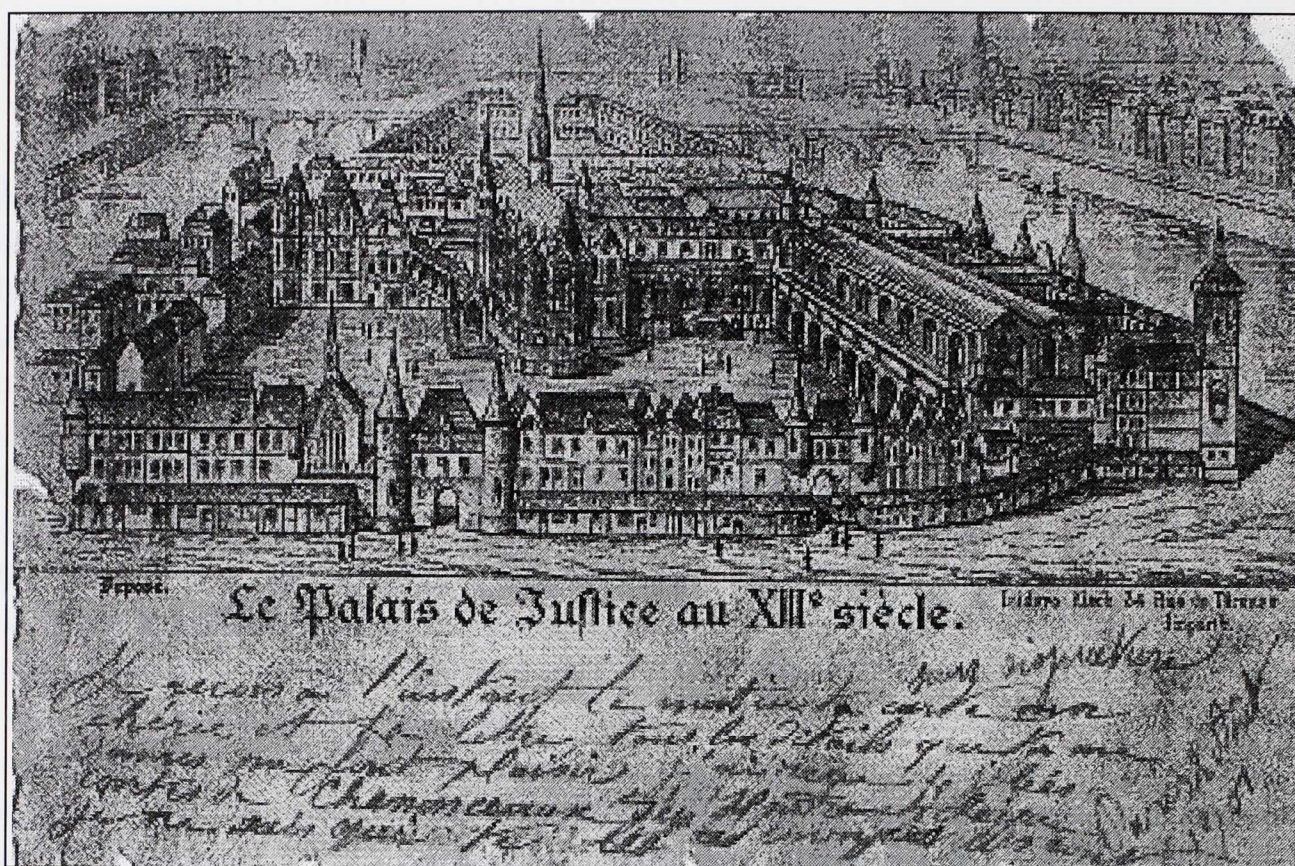
Parijs

WIE in Parijs het *Ile de la Cité* doorkruist, loopt dwars door het oude bestuurlijke hart van Parijs. Hier bevinden zich vele overheidsgebouwen, zoals het paleis van justitie en het hoofdburo van politie. De steenmassa's worden geflankeerd door andere gebouwen die erop wijzen dat we te maken hebben met het historisch centrum van de macht: het imposante stadhuis, de machtige gotische kathedraal Notre Dame, een ziekenhuis, en natuurlijk langs de noordelijke oever van de Seine het Louvre, het voormalige paleis van de Franse koningen. Ergens midden tussen de steenmassa's en ingebouwd in het complex van het Paleis van Justitie wijst een klein gotisch torentje naar de lucht boven Parijs: 'La Sainte Chapelle'.

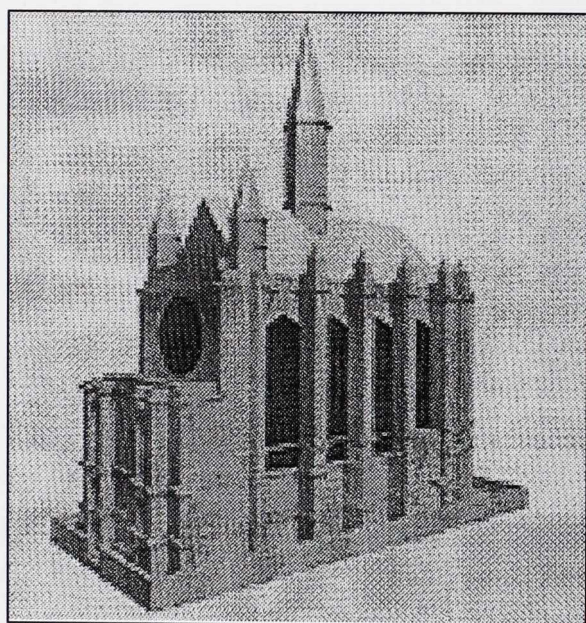
Speciaal voor deze kapel is in de 13e eeuw een manuscript vervaardigd, het prosarium van *La Sainte Chapelle*. In dit prosarium staat de prosa *Gaude Sion* opgetekend. In dit artikel wil ik de historische context schilderen waarin dit lied functioneerde. Aan het slot volgen een transcriptie van dit gezang en een korte bespreking.

Afbeelding 1. *La Sainte Chapelle*.

Afbeelding 2. Het paleis van justitie met de Sainte Chapelle in de 13e eeuw (?) op een oude ansichtkaart.

Afbeelding 3. La Sainte Chapelle als digitaal 3-D model.

Reliek

La Sainte Chapelle, gewijd in 1248, is door koning Lodewijk de Heilige (1215-1270) gebouwd om een zeer kostbare relik te herbergen: de heilige doornenkroon van Christus.¹ Lodewijk had deze relik voor de enorme som van 135 000 livres gekocht van de byzantijnse keizer Balduin II. De relik kwam in Parijs aan op 18 augustus 1239. Lodewijk ontving de relik op blote voeten en slechts gekleed in een hemd.²

Afbeelding 4. Lodewijk IX, 'de Heilige'.

Twee jaar eerder had Lodewijk al een aantal soortgelijke relieken van de byzantijnse keizer gekocht: een flink stuk van het heilig kruis, enkele delen van de heilige lans en van de purperen mantel. Ook bezat Lodewijk drie tanden van Maria Magdalena. Deze relieken werden bewaard in een - nu verdwenen - St Nikolaas-kerk. Toen ook de doornenkrans in Parijs aankwam, achtte Lodewijk de tijd rijp om alle relieken in een volwaardige bewaarplaats op te bergen en gaf hij het startsein voor de bouw van La Sainte Chapelle.

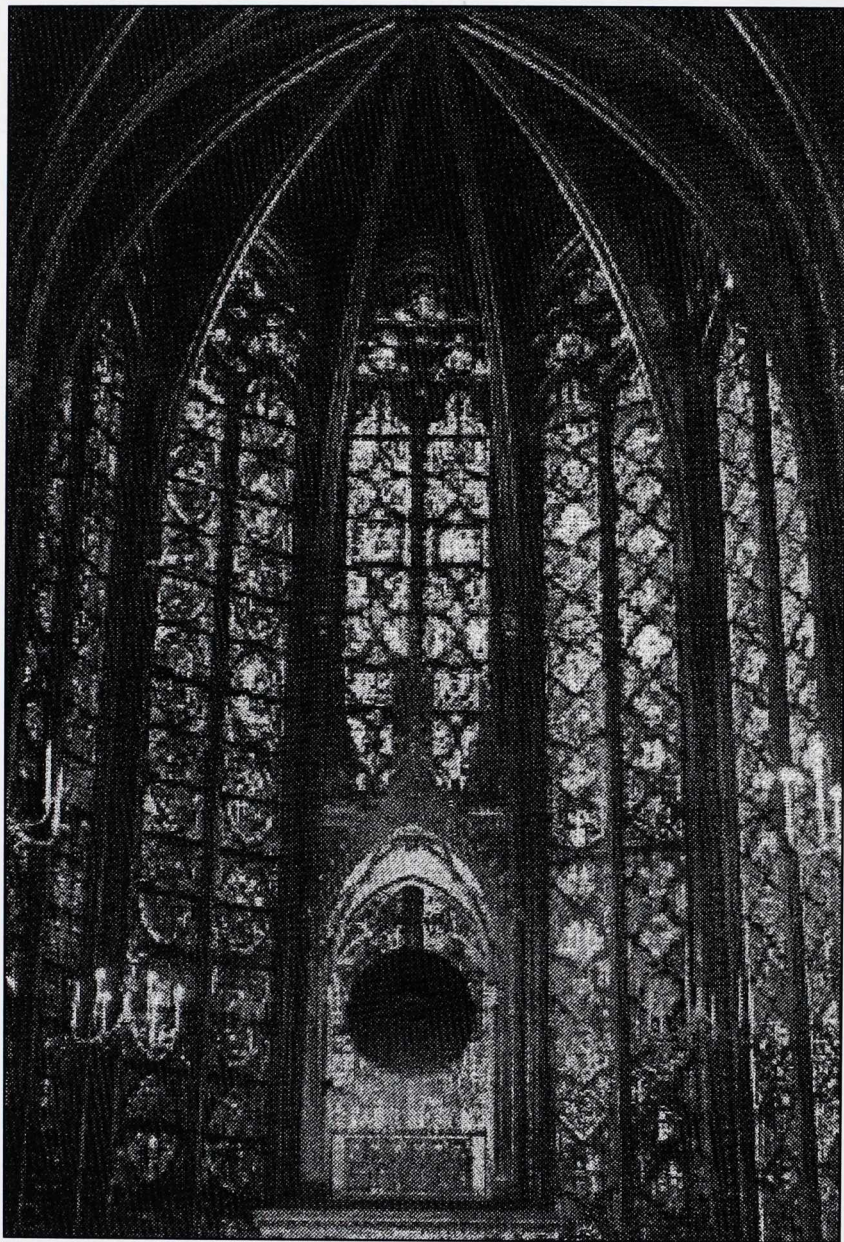
La Sainte Chapelle moest echter meer worden dan een enorme stenen reliekhouders. Lodewijk wilde dat de kapel de goddelijk oorsprong van zijn macht zou uitstralen. Bij de bouw werden daarom kunst, theologie en politieke macht tot een hechte eenheid samengesmeed. In de kapel werden twee verdiepingen aangebracht: een bovenkerk gewijd aan het heilig kruis en de doornenkroon en een benedenkerk gewijd aan Maria. De relieken werden bewaard in een afgesloten ruimte op de bovenverdieping en op Goede Vrijdag aan de verzamelde aanwezigen getoond. De sleutel van de ruimte was altijd in het bezit van de koning. Aan de kapel waren kanunniken verbonden die verantwoordelijk waren voor de liturgische diensten.

La Sainte-Chapelle is een fraai voorbeeld van de gotische kunst. Als inspiratiebron diende in de eerste plaats de San Vitale te Ravenna en de Dom van Aken.³ La Sainte-Chapelle heeft echter niet alleen naam gemaakt door de architectuur, maar ook door de prachtige glas-in-lood-ramen. De bontgekleurde lichtval van deze ramen is een symbool van het Woord van God dat de wereldkerk doorstraalt.

Tot aan de Franse Revolutie hebben de doornenkroon en de fragmenten van het kruis een rol gespeeld bij de Franse buitenlandse politiek. Met enige regelmaat voorzagen de Franse monarchen hun medestanders van een heilige doorn of een snipper van het kruis. In 1791 - toen Parijs collectief afrekende met de symbolen van het koningschap - werd de kostbare reliekschrijn omgesmolten. Het grootste deel van de relieken raakte zoek en een klein deel verhuisde naar de Saint Denis.

De doornenkroon werd overgeplaatst naar het Cabinet des Antiques en in 1804 teruggeven aan kardinaal de Belloy, aartsbisschop van Parijs. Deze liet de relik opnemen in de schatkamer van de *Notre Dame*.

In 1837 begonnen Duban en Lassus met de restauratie van de inmiddels vervallen kapel. Zij werden bijgestaan door Viollet-le-Duc. Twintig jaar later voltooide Boeswillwald de minutieuze restauratie.

Afbeelding 5. *La Sainte Chapelle* (bovenverdieping)

Parijs

Toen La Sainte Chapelle gewijd werd, moesten de aan de kapel verbonden kanunniken vanzelfsprekend van liturgische boeken worden voorzien. Een van deze boeken was een graduale dat gekoppeld was aan een prosarium. Het aparte prosarium bevatte zogenaamde 'prosae'. Dit genre kwam goeddeels overeen met de sequentie. In de gregoriaanse handschriften was het sowieso gebruikelijk dat de sequentiae in een apart *onderdeel* van het handschrift stonden opgetekend. Hier vormde het prosarium - vermoedelijk het eerste in zijn soort - zelfs een *zelfstandig* deel.

Het prosarium bevat 60 prosae, niet alleen voor alle algemene christelijke feesten maar ook voor enkele typische Parijse heiligen, zoals Saint Denis, Saint Marcel, Saint Séverin en Sainte Geneviève. Het feest van de wijding van La Sainte Chapelle (26 april) is eveneens in het prosarium te vinden. Aangezien deze wijding plaatsvond in 1248 en het feest (9 maart) van de canonisatie van St Petrus van Verona (1206-1252) uit 1253 niet meer in het prosarium voorkomt, is het waarschijnlijk dat het boek vóór 1253 tot stand kwam.

Het curieuze is nu dat het manuscript waarin het prosarium is overgeleverd, afkomstig is uit de St. Nicolaas van Bari. Hoe is dit manuscript in Zuid-Italië terechtgekomen? Dom Hesbert, de editor van de moderne uitgave, doet een goede poging om dit te verklaren. Toen in 1087 de heilige gebeenten van St.-Nicolaas aankwamen in Bari, werden deze aanvankelijk eendrachtig door de geestelijke autoriteiten aanvaard. De bisschop en de abt van het plaatselijke benedictijner klooster moesten in 1304 echter lijdzaam toezien hoe een wereldlijke prins, Karel II van Anjou (een neef van Lodewijk de Heilige), zich van het lichaam meester maakte. Om zich de geestelijkheid van het lijf te houden, haalde Karel II vervolgens een canoniek huzarenstukje uit. Hij creëerde een plaats waar zowel de seculiere als de reguliere autoriteiten van Bari geen vat op hadden: hij plaatste zijn kapittelkerk onder gezag van de Franse koning. Dit had echter als consequentie dat in deze kerk de Franse hofritus gevolgd moest worden. Karel II had daarom liturgische boeken uit Parijs nodig, boeken die zijn neef Lodewijk IX blijkbaar heeft geschonken. Het prosarium is dus waarschijnlijk in een heel vroeg stadium aan de kapittelkerk van Bari geschonken. Ook het feit dat deze kerk fragmenten van de Parijse Christus-reliken in bezit had, duidt op een actieve bemoeienis van de Franse kroon.

Prosarium

Het prosarium van la Sainte Chapelle is een prachtig gestileerd geschrift. De muzieknotatie is op vier lijnen met een (veelvuldige verspringende) sleutel. De bepaling van de toonhoogte vormt zodoende geen enkel probleem. Ritmische aanwijzingen zijn echter afwezig.

Het prosarium bevat - zoals gezegd - uitsluitend sequensen, ook wel prosae genaamd. De prosae zijn ontstaan uit de tekstering van melismatische passages, zoals de jubilus van het alleluia. Omdat (in het begin van deze ontwikkeling) in deze syllabische tekstering versvoeten meestal ontbraken, kwamen de onregelmatige ritmes van deze teksten overeen met die van het gesproken woord, vandaar de naam van het genre: prosa. Net zoals hun familieleden de sequentiae, hebben de prosae overwegend identieke versparen: A A B B C C, etc.

Het prosarium van La Sainte Chapelle bevat 192 melodieën. Het handschrift brengt een strikte scheiding aan tussen het Temporale en het Sanctorale. De pagina's 1-69 bevatten de prosae van de Advent tot en met de Drieëenheid, de pagina's 70-275 de prosae voor heiligenfeesten, waaronder het feest van de aankomst van de doornenkroon in Sens (11 augustus).

Het merendeel van de prosae zijn adaptatiemelodieën: een bestaand gezang wordt door een nieuwe tekst voor een ander feest geschikt gemaakt.

nos malis insulare fac de bonis exultare
 vicum gratia amen. De sca corona dñi. pla
 uide syon que diem ioculis qua
 corona xpi tranculus de thesan
 ro constantinopolis asportatur. **De corona**
 mundo splendior astris cunctis coronis san
 ctior nulla feni a xpisto dignior destinatur.
De corona a seruis subdolis dudum spreta s
 a xpistis nunc regibz et a celicolis honoratur
De corona tunc contumelie s honoris nunt
 elz et glorie p regnum p quam mundum galea

sublimatur. **De corona** cuius aquilens pu
 gens fuit cuentans spicatas placens xpistis
 olus et aureus approbatur. **De coronatio**
 ut roica s uidens fentes spinea fidelibz prebi
 ly aurea corprobat. **De corona** de spini
 plectitur i de malis scitum comeditur s m
 aurum cum culpa tollatur commutatur. **De**
 corona salutis galea triumphans athlete
 laurea cuius signis altus et in ea gloriatur
De corona altans uertice dñe scito men
 te munitate aureola aurea munit figuratur

Muziekvoorbeeld 1.: pag. 166-67 uit het prosarium van la Sainte Chapelle (vòòr 1253).

De prosa *Ave plena gratia* bijvoorbeeld ontleende haar melodie aan de sequens *Veni Sancte Spiritus*. Omdat er nogal vaak sprake is van knip- en plakwerk maakt een aantal prosae soms een warrige indruk. Met name de passages waarin het woordaccent op gespannen voet staat met het melodisch accent doen gekunsteld aan. Curieus is dat de melodie van de prosa *Lauda crucis* haar bekendheid te danken heeft aan een latere door Thomas van Aquino (?) geschreven tekst: *Lauda Sion Salvatorem* (de sequens van het door Rome in 1264 officieel afgekondigde feest van Sacramentsdag).

Gaude Sion

Tot slot is ook de prosa *Gaude Sion* van het feest van de aankomst van de doornenkroon in Sens (11 augustus) een adaptatie-melodie. De originele melodie is een prosa voor de St.-Maarten. Deze melodie komt in totaal acht maal in het prosarium voor, waaronder ter ere van de H. Blasius en de H. Doornenkroon. De tekst voor de H. Doornenkroon is geschreven door Adam van St Victor (±1192), monnik in de St. Victor abdij niet ver van de Notre Dame en La Sainte Chapelle. De eerste strofe van zijn tekst luidt in (vrije) vertaling:

1. Juich, Sion, gij die de dag gedenkt
 waarop de doornenkroon van Christus naar de Franken
 uit de schat van Constantinopel werd weggevoerd.

Conform de 12e-eeuwse gebruiken heeft de prosa een strakke structuur. De tekst is strikt syllabisch. Elke strofe bestaat uit drie regels. Alle regels bestaan uit 10 lettergrepen: 4 (twee trocheën) + 6 (mogelijk twee dactylen) na de cesuur. Aan de derde regel is nog een staartje geplakt: 4 lettergrepen in eenzelfde trocheïsch ritme als het begin van elke regel.

10 lettergrepen: / - / - | / - - / - -

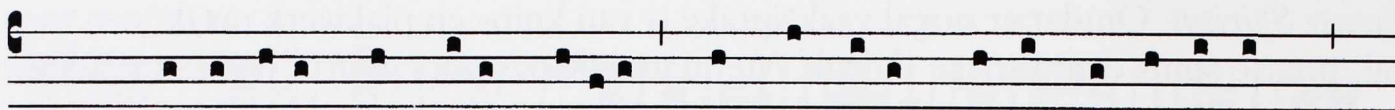
10 lettergrepen: / - / - | / - - / - -

14 lettergrepen: / - / - | / - - / - - | / - / -

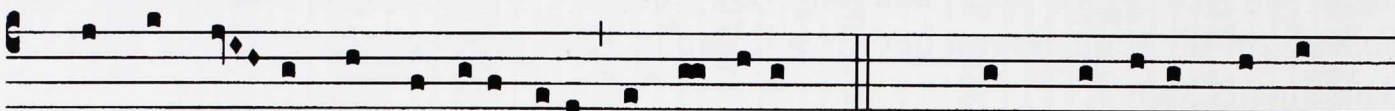
Bijna alle strofes beginnen met de woorden 'Deze doornen-kroon' en eindigen met een werkwoord in de lijdende vorm. Vaak is sprake van een contrast. Bijvoorbeeld: de doornenkroon werd eerst veracht door knechten (zie Joh. 19, 2) en nu door christenen, koningen en hemelbewoners geëerd. Dit stijlmiddel kennen we van de *Improperia* van Goede Vrijdag [Christus' klachten aan het kruis]. Ook hier is veelvuldig sprake van een tegenstelling: '*ik heb jullie uit Egypte gevoerd en de farao in de Rode Zee laten ondergaan, maar gij hebt mij overgeleverd aan de eersten der priesters*'.

De melodie van *Gaude Sion* heeft alle kenmerken van een sequens. Telkens krijgen twee opeenvolgende strofes dezelfde (overwegend syllabische) melodie. Daar waar meerdere noten op één lettergreep gezongen worden, staan deze passages op gespannen voet met de versvoeten. De sfeer van de melodie is verder vergelijkbaar met die van de sequens *Lauda Sion*. Beide zijn gecomponeerd in de VIIe modus en hebben een grote omvang. De prosa werd in de regel antifonaal uitgevoerd en sloot aan op de alleluia uit de Mis.⁶ ■

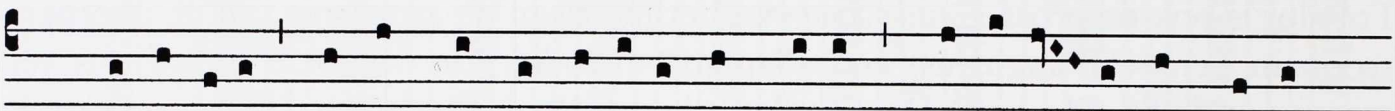
Prosa 'De Sancta Corona Domini'

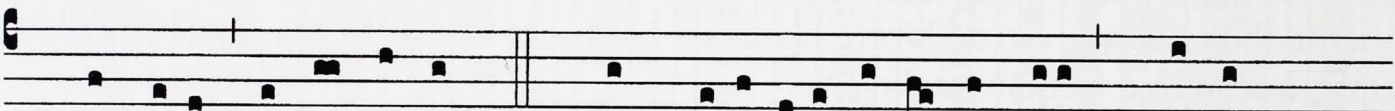
1a. Gaude Si-on quae di-em recolis, qua Co-rona Christi Franci-co-lis

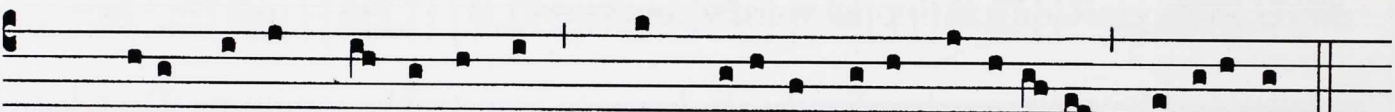
de the-sau-ro Constantinopolis aspor-tatur. 1b. Haec Corona, mundi

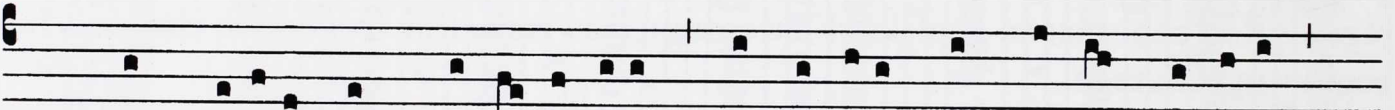
splendi-di-or, Astris, cunctis coronis sanct-i-or, Nulla fer-ri a Christi

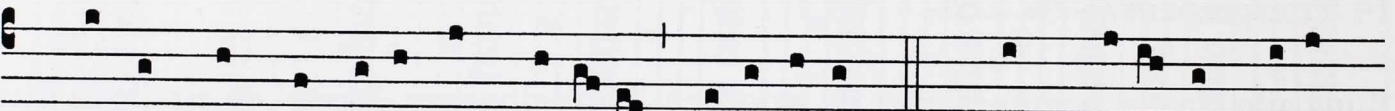
dign-i-or des-ti-na-tur. 2a Haec Corona a servis subdolis Dudum

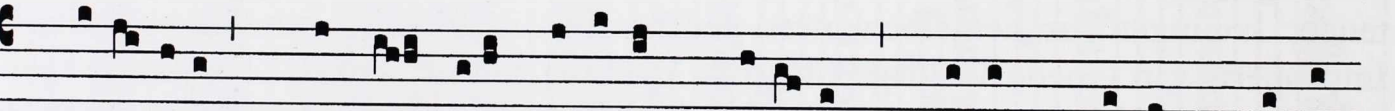
spreta, sed a Chris-ti-co-lis Nunc regibus, et a coelico-lis honoratur

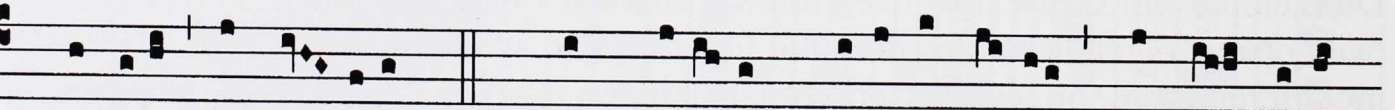
2b. Haec Corona, tunc contume-li-ae, sed honoris nunc est et glo-ri-ae,

regnum per quam invictum Galli-ae sublimatur. 3a. Haec Coro-na, cujus

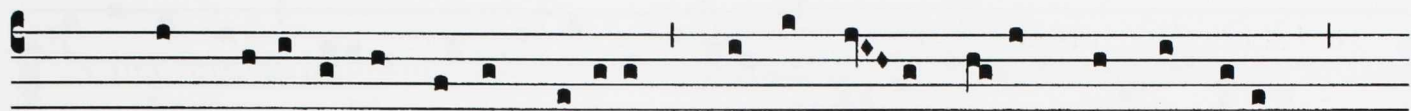
acu-le-us pungens fu-it, cruentans spine-us; placens Christo, dulcis et

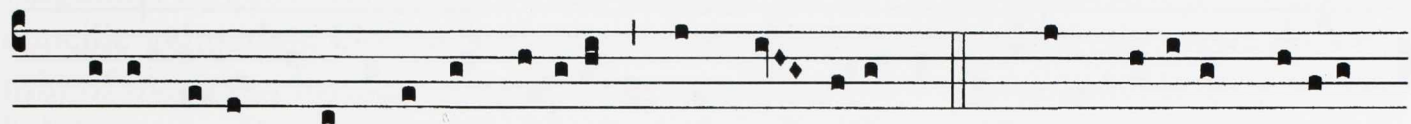
aure-us appro- batur. 3b. Haec Corona, Christa ut rose-a, sed Iu- dae-is

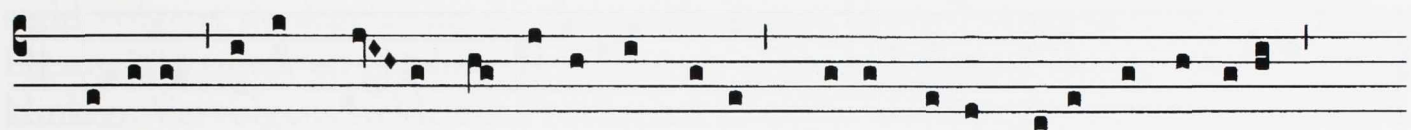
ferre-a, spine- a, fi-de-libus ple-bibus aure-a compro- ba-tur.

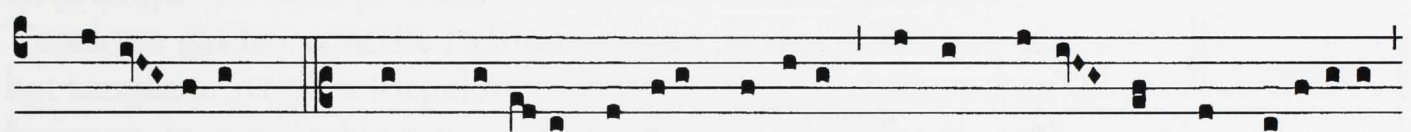
4a. Haec Corona de spi-nis plecitur, et de ma- lis sertum connecti-tur

Sed in aurum, cum culpa tollitur, commu- tatur. 4b. Haec Corona, salutis

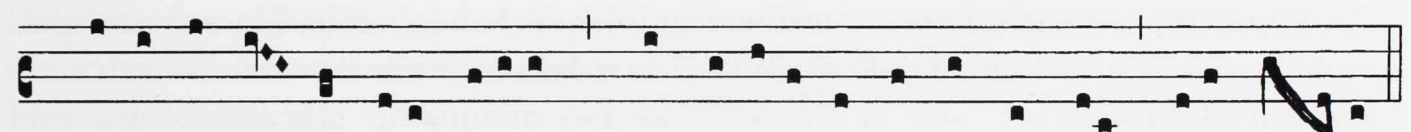
ga-le-a, Tri-umphantis ath-letae lau-re-a, cujus signo clerus et in e-a,

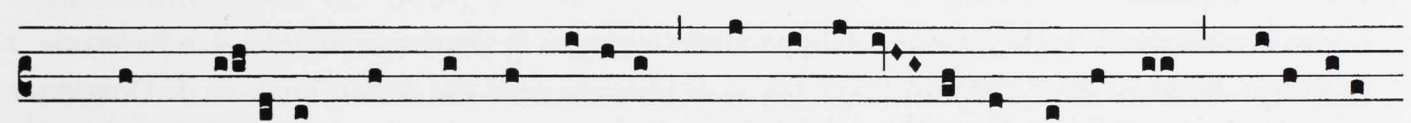
glori- atur. 5a. Haec Corona altaris vertice, arcae serto mensae mirificae,

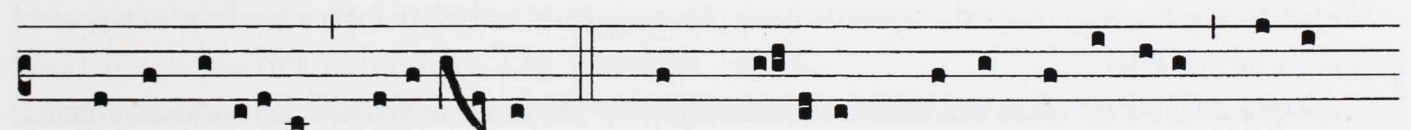
Aureola aure-a mystice, figu-ra- tur 5b. Haec Corona nescia comparis,

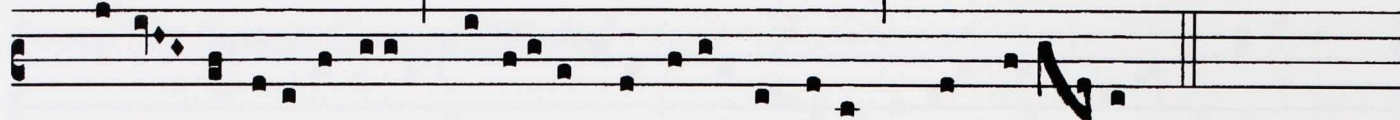
Patris pa-trum inclyta citharis, Qua glo-ri-a coeli, pax eucharis, terra da- tur.

6a. Haec Co-rona, qua Rex jus-ti-ti-ae desponsatae carnis primo die et ipsius

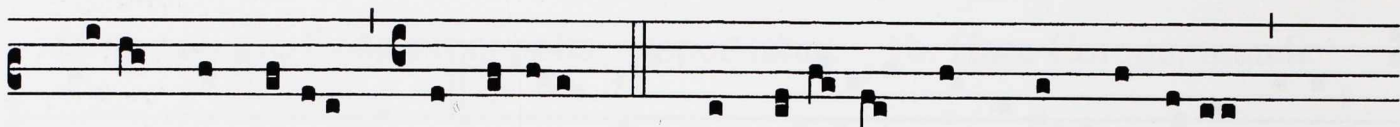
cordis laetiti-ae corona- tur. 6b. Haec Co-rona Christo mise-ri-ae, Carnis

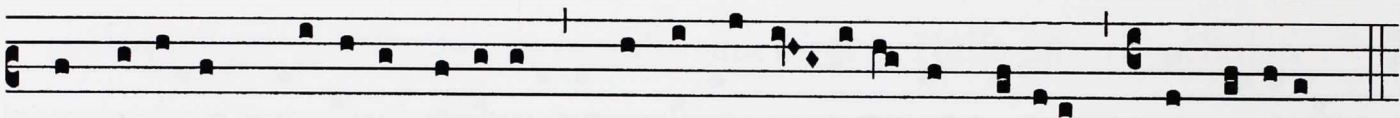
prima mise-ricordiae Justiti-ae ter-ti-a glo-ri-ae, postpara- tur.

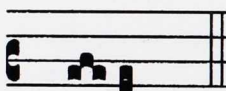
7a. O Coro-na Christi, egregium, Di-adema sertumque regium, cum ange-lis

tu-is praeconium admittatur. 7b. O Coro-na quae spem currentium

Per stadi-um regis et studi-um, Per te coeli coronae bravium conferatur.

Amen.

LITERATUUR

Le Prosaire de la Sainte-Chapelle. Monumenta Musicae Sacrae. Collection de Manuscript d'Etudes publiee sous la direction de Dom Hesbert. Protat Freres, Macon, 1952.

NOTEN:

- ¹ Dat de kapel zich tussen de gebouwen van het huidige paleis van Justitie bevindt, is niet verwonderlijk omdat op dit terrein tot de tweede helft van de XIVe eeuw de Parijse residentie van de Franse koningen gelegen was.
- ² Lodewijk de Heilige is de enige Franse monarch die heilig is verklaard (1297). Zijn feestdag is nog steeds 25 augustus.
- ³ Lodewijk nam niet de in de 13e eeuw als hypermodern ervaren St Denis (ten noorden van Parijs) als voorbeeld. Blijkbaar sloot Lodewijk liever aan bij de klassieke geest van de San Vitale en de Dom van Aken dan bij de stijl van de modieuze abdijkerk.
- ⁴ Het precieze onderscheid tussen sequentia en prosa (en zelfs sequentia cum prosa) is problematisch. Misschien is een goede richtlijn: sequentia heeft primair met de muziek te maken (melisme) en prosa primair met de tekst.
- ⁵ Sequentia-dichters schreven hun teksten vrijwel altijd voor bestaande melodieën. Zij componeerden dus geen complete sequentia (tekst en melodie).
- ⁶ Bekend is dat het concilie van Trente (1545-1563) het snoeimes zette in de praktijk van de sequentiae. Ze werden bijna alle geschrapt. Alleen de sequentiae van Pasen (*Victimae pascali laudes*), Pinksteren (*Veni Sancte Spiritus*), de Requiemmis (*Dies irae*) en Sacramentsdag (*Lauda Sion*) bleven gehandhaafd. Hier is in de 18e eeuw nog de sequentia *Stabat mater* van het feest van de zeven smarten van Maria bij gekomen.

IN het februarinummer 2002 van het tijdschrift 'Eredienstvaardig' is een artikel verschenen van Martin Hoondert over '125 jaar Gregoriusblad', met als titel 'Katholieke kerkmuziek: vastgelegd en toch in beweging'. Daar lezen we het volgende: 'In 1865 werd door de bisschoppen van de Nederlandse kerkprovincie een concilie gehouden. Ook de kerkmuziek kwam tijdens dit concilie ter sprake en werd min of meer aan banden gelegd. Het gregoriaans werd voorgesteld als de ware kerkelijke zang. De zogenaamde harmonische of gefigureerde muziek diende op de tweede plaats te komen. Deze muziek mocht alleen uitgevoerd worden indien opgesteld volgens de regels van de christelijke kunst, dat wil zeggen als ze 'ernstig en betamelijk, zuiver en plechtig' is. Theatrale of profane muziek mocht in de kerk niet klinken. Vervolgens stelde het Provinciaal Concilie vast dat alleen het orgel gebruikt mocht worden; andere instrumenten waren verboden. Dit betekende een einde aan de praktijk van de zogenaamde muziekmissen: de grote missen voor koor en orkest. Tenslotte gaf het concilie richtlijnen voor de uitvoerders: vrouwen mochten niet tot het zangkoor worden toegelaten, alleen mannelijke leken van goed christelijk gedrag kwamen in aanmerking voor de 'verheven' functie van zanger. Het Provinciaal Concilie baseerde zich bij het vaststellen van de besluiten over de kerkmuziek met name op teksten van het Concilie van Trente (1545-1563), het Caeremoniale Episcoporum (1600) en enkele pauselijke decreten.'

Een citaat over hoe het was, méér dan 135 jaar geleden en - als je teruggaat naar de bron voor deze besluiten, met name Trente - méér dan 425 jaar (!). Sinds dat Provinciaal Concilie is er wel wat veranderd. Maar in verhouding is dat nog niet zo lang geleden. 400 Jaar na het Concilie van Trente en 100 jaar na dat Provinciaal Concilie, was er weer een Concilie: het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1966).

Het eerste officiële document van dit Concilie is de - naar de beginwoorden genoemde - Constitutie 'Sacrosanctum Concilium', die bij ons is gaan heten de 'Constitutie over de heilige Liturgie', gedateerd: 4 december 1963. Met deze Constitutie is een vernieuwing ingezet om op vernieuwde wijze de liturgie te gaan vieren.

De Constitutie over de gewijde muziek

Hoofdstuk VI van de Constitutie is gewijd aan de 'musica sacra', de gewijde muziek. Daar lezen we het volgende: 'De muzikale traditie van de universele Kerk vormt een schat van onvergelijkelijke waarde, die uitmunt boven de andere uitingen van kunst, vooral omdat ze als gewijde zang, nauw verbonden met de woorden, een noodzakelijk of integrerend deel uitmaakt van de plechtige liturgie.' Ik hoor hierin al twee belangrijke kenmerken als het gaat over liturgische muziek: tekst en melodie vormen een eenheid en de muziek als geheel maakt een integrerend onderdeel - dat is dus een 'harmonieus' ingevoegd deel - uit van de betreffende viering van de liturgie.

En in hetzelfde nummer 112 staat in dit verband: 'Daarom zal de gewijde muziek des te heiliger zijn naarmate ze nauwer met de liturgische handeling is verbonden hetzij door aan het gebed een aangename uitdrukking te geven of de eensgezindheid in het bidden te bevorderen, hetzij door de heilige riten met grotere plechtigheid te omgeven. De Kerk keurt alle vormen van echte kunst, die aan de vereiste voorwaarden voldoen, goed en aanvaardt ze voor de goddelijke eredienst.'

Even verder staat: 'De schat van de gewijde muziek moet met de grootste zorg worden bewaard en gecultiveerd. Men moet ijverig de scholae cantorum (= kerkkoren in het algemeen) bevorderen, vooral in de kathedrale kerken; maar de bisschoppen en andere zielenherders moeten er alle moeite voor doen, dat bij iedere gezongen liturgische plechtigheid alle aanwezige gelovigen hun eigen actieve deelname kunnen verwezenlijken.' Daarbij wordt verwezen naar o.a. nummer 30: 'Om de actieve deelname te verhogen dient men de acclamaties van het volk, de antwoorden, het psalmgezing, de antifonen, de liederen en ook de handelingen en gebaren en de juiste lichaamshouding van het volk te bevorderen. Ook moet op zijn tijd een heilig stilzwijgen worden onderhouden.'

In nummer 116 lezen we: 'De Kerk erkent de Gregoriaanse zang als de eigen zang van de Romeinse liturgie; deze moet daarom, waar geen bijzondere factoren anders vereisen, in de liturgische handelingen de voornaamste plaats innemen.'

En aansluitend in 117: 'De officiële uitgave van de boeken van de Gregoriaanse zang moet worden voltooid; men moet zelfs een meer kritische uitgave voorbereiden van de boeken, die na de vernieuwing van de heilige Pius X reeds zijn uitgegeven. Ook verdient het aanbeveling om een uitgave te maken van meer eenvoudige melodieën ten behoeve van kleinere kerken.' En tenslotte in 118: 'De religieuze volkszang moet ijverig worden gestimuleerd, zodat bij godvruchtige en godsdienstige oefeningen en bij de liturgische handelingen zelf de gelovigen kunnen meezingen, overeenkomstig de regels en voorschriften van de rubrieken.'

Om de verschillende aspecten van de Constitutie nader uit te werken is na het Concilie een aantal zogenaamde 'postconciliaire commissies' in het leven geroepen: voor een nieuw leesrooster (Lectionarium), voor de vieringen van de verschillende sacramenten, voor de liturgische muziek e.d. Voor het beleid inzake de 'gewijde muziek' verscheen op 5 maart 1967 de instructie 'Musicam Sacram', 'De Gewijde Muziek'; het zijn de woorden waarmee de instructie begint.

'Musicam Sacram'

De Instructie wil - zo staat in de inleiding - een antwoord geven op de verschillende vragen omtrent de gewijde muziek en haar dienende functie. Onder 'gewijde muziek' wordt dan verstaan: 'de muziek, die is gecomponeerd voor de viering van de goddelijke eredienst en die zich onderscheidt door heiligheid en schoonheid van vormen. De benaming gewijde muziek omvat hier: het gregoriaans, de oude en moderne gewijde polyfonie in haar verschillende vormen, de gewijde muziek voor orgel en andere goedgekeurde instrumenten en de gewijde volkszang, d.w.z. de volkszang met liturgisch en godsdienstig karakter.'

In Ascensione Domini

Sollemnitas

Antiphona ad introitum

VII a
V i-ri Ga-li-læ- i, * quid aspí-ci-tis in cæ-
lum? Hic Iesus, qui assúptus est a vobis in cæ-
lum, sic vé-ni-et, alle-lú-ia.

Psalmus 67

ψ. 1 Exsúrgit De-us, et dissi-pántur in-imí-ci e-ius;*
et fú-gi-unt qui odé-runt e-um a fá-ci-e e-ius.

Ant. Vi-ri. Flexa: nómi-ni e-ius; †

- 2 Cantáte Deo, psalmum dícite nómini eius; † iter fácite ei qui fertur **super nubes**: * Dóminus **nomen illi**. Ant. Viri.
- 3 *Deus* in habitáculo **sancto suo**; * Deus, qui inhabitáre facit **desolátos in domo**. Ant. Viri.

Hoofdstuk VI handelt over 'De taal bij de liturgische handelingen met zang, en het behoud van de schat van gewijde muziek'. Ik citeer daaruit nu een drietal nummers: 'Wat betreft de liturgische handelingen, die met zang worden gevierd in het Latijn, het volgende:

- a. De gregoriaanse zang, als zijnde de eigen zang van de Romeinse liturgie, moet, waar geen bijzondere factoren het anders vereisen, de voornaamste plaats innemen. Men benutte daarvoor, overeenkomstig de mogelijkheden, de melodieën van de standaarduitgaven.
- b. Ook verdient het aanbeveling, een uitgave te maken van meer eenvoudige melodieën ten behoeve van kleinere kerken. (= een citaat uit de Constitutie)
- c. De andere composities, een- of meerstemmig, ontleend aan oudere of moderne werken, moet men in ere houden, cultiveren en, waar de gelegenheid zich voordoet, zich ervan bedienen.'

De instructie vervolgt: 'Rekening houdend met de plaatselijke omstandigheden, het pastoraal belang van de gelovigen en het karakter van iedere taal, zullen de zielzorgers ook nagaan, of stukken gewijde muziek, die in vroeger eeuwen zijn gecomponeerd voor Latijnse teksten, zich, behalve voor liturgische handelingen in het Latijn, ook lenen voor liturgische handelingen in de volkstaal. Er is immers niets tegen dat in eenzelfde viering enkele gedeelten in een andere taal worden gezongen.'

Nummer 52 eindigt - na het belang van liturgisch-muzikale vorming te hebben aangegeven - met: 'Men zal vooral de studie en het gebruik bevorderen van de gregoriaanse zang, omdat hij vanwege zijn bijzondere kwaliteiten een zeer belangrijke grondslag is voor de vorming in de gewijde muziek.'

Verschillende muzikale genres: Proprium en Ordinarium

Voor een nadere bestudering van het gregoriaans in de hedendaagse liturgie is het goed de verschillende muzikale genres uiteen te leggen en - met een beroep op met name de instructie 'Musicam sacram' - eens verder toe te lichten. Vanouds maken we onderscheid tussen het proprium en het ordinarium, de wisselende en de vaste gezangen. We hebben het dan over de gezangen zoals deze in de Eucharistie een plaats hebben en niet over de gezangen voor het Getijdengebed.

Over de proprium-gezangen (introïtus, graduale, alleluja+vers/tractus, offertorium en communio) zegt de instructie 'Musicam Sacram': 'Het is aan te bevelen, dat de verzamelde gelovigen zo veel mogelijk deelnemen aan de zang van het 'Proprium'; zij kunnen dit doen door gemakkelijke refreinen of andere geëigende muzikale vormen.' En dat kan goed - zeker bijvoorbeeld bij gebruik van het Graduale Simplex - omdat ten slotte deze gezangen eigenlijk steeds bestaan uit een antifoon en een aantal psalmverzen; alleen is de antifoon in het Graduale Romanum zo ingewikkeld geworden dat deze ten enen male ongeschikt is geworden voor volkszang.

'Onder de gezangen van het 'Proprium' neemt een bijzondere plaats in het gezang na de lezingen, in de vorm van het graduale of de responsoriepsalm.', aldus de instructie in hetzelfde nummer 33.

Worden de gezangen van het 'Ordinarium van de Mis' meerstemmig gezongen, dan kunnen ze door het zangkoor op de gebruikelijke wijze worden uitgevoerd, d.w.z. 'a capella' of met instrumentale begeleiding, op voorwaarde, dat het volk niet geheel wordt uitgesloten van de deelname aan de zang'.¹⁰

'In de andere gevallen' - dus bijvoorbeeld bij gregoriaans - 'kunnen de gezangen van het 'Ordinarium van de Mis' afwisselend worden gezongen door het zangkoor en het volk of ook door twee groepen van het volk; men kan dan afwisselen vers voor vers, of op een andere geschikte wijze, waarbij men het geheel van de tekst in grotere stukken verdeelt. In deze gevallen houde men echter voor ogen: het verdient de voorkeur, dat het *Credo*, als zijnde de formule van de geloofsbelijdenis, door allen gezongen wordt, of op een wijze, die een passende deelname van de gelovigen mogelijk maakt; het *Sanctus*, als zijnde de slotacclamatie van de pefatie, zal als regel het beste gezongen worden door de gehele gemeenschap, samen met de priester; het *Agnus Dei* kan zo dikwijls gezongen worden als nodig is gedurende het breken van het Brood,...; het volk neme aan dit gezang deel minstens door het zingen van de slotaanroeping'.¹¹

In de Nederlandse kerkprovincie is eigenlijk al langer geleden een traditie gegroeid om de gregoriaanse ordinariumgezangen afwisselend koor - allen te zingen. De indertijd gehouden zogenaamde 'misweken' van Franciscanen en Norbertijnen, hebben hieraan veel bijgedragen.

Het nieuwe Lectionarium en de gevolgen daarvan voor de liturgische muziek

Één van de kenmerken van de Constitutie over de heilige Liturgie is dat de vernieuwde liturgie meer bijbels zou moeten zijn. In nummer 51 lezen we: 'Om het voedsel van Gods woord voor de gelovigen overvloediger te maken, moeten de schatten van de Bijbel in ruimere mate worden geopend, en wel zó, dat binnen een bepaald aantal jaren de voornaamste delen van de heilige Schrift aan het volk worden voorgelezen.' Een uitwerking van deze 'opdracht' is het nieuwe Lectionarium, met nogal wat gevolgen voor de liturgische boeken. In ons geval het *Graduale Romanum*. In vergelijking met het - zeg maar 'oude' *Graduale* - zijn nogal wat gezangen van plaats veranderd, zijn nieuwe gezangen toegevoegd en wordt er - en dat is interessant - naar alternatieven verwezen voor resp. jaar A, B of C. Dat geldt met name ook voor de introïtus en de antwoordpsalm (het *graduale*).

Juist vanwege de inhoudelijke koppeling van de antwoordpsalm ('tussenzang' is een minder gelukkig woord) is de aangegeven psalm (*graduale*) niet te wijzigen. *Musica Sacram* zegt daarover: 'Onder de gezangen van het 'Proprium' neemt een bijzondere plaats in het gezang na de lezingen, in de vorm van het *graduale* of de *responsoriepsalm*. Dit gezang maakt krachtens zijn aard deel uit van de woordliturgie; daarom moet het worden uitgevoerd, terwijl allen zijn gezeten en ernaar luisteren, en zelfs zoveel mogelijk er aan deelnemen'.¹²

In het kader van de vernieuwing van het Lectionarium is het Kerkelijk Jaar op een iets andere wijze is ingedeeld.

Dat heeft met name betrekking op de zondagen door het jaar (dat zijn dus de zondagen buiten de liturgisch sterke tijden van Advent, Kersttijd, Veertigdagentijd en Paastijd). Noemden we vroeger de zondagen na Driekoningen 'de zoveelste zondag na Driekoningen', nu spreken we over de eerste, tweede, derde enz. zondag door het jaar; die reeks stopt bij de Veertigdagentijd, om vervolgens na het feest van Sacramentsdag (= tweede zondag na Pinksteren) weer door te gaan tot aan de Advent. De laatste zondag is dan de 34e zondag door het jaar, tevens feest van 'Christus, Koning van het heelal'. Vandaar dat er in het Graduale Romanum niet meer wordt gesproken over de zoveelste zondag na Pinksteren (bijv. Dominica decima nona post Pentecosten = 19e zondag na Pinksteren), maar van de zoveelste zondag door het jaar, aangegeven met Hebdomada vigesima quarta = 24e week/zondag door het jaar.

Een tweede opvallende verandering in het nieuwe Graduale Romanum ten opzichte van het 'oude' is dat bij de communio psalmverzen worden aangegeven die men kan zingen in afwisseling met de antifoon (na ieder vers of na steeds twee verzen), zolang als het communie-uitreiken duurt.

Voor het Graduale Simplex geldt dat ook voor de andere gezangen!

Het Gregoriaans in het Getijdengebed

Wanneer het gaat over het zingen van het gregoriaans - en dan buiten de kloosters of religieuze gemeenschappen - dan denkt men bijna uitsluitend aan de Mis, aan de viering van de Eucharistie en de gezangen die in deze als proprium of als ordinarium een plaats hebben. Dat ligt voor de hand, aangezien lange tijd het woord 'liturgieviering' - zeg maar - identiek was aan de Mis. Hoogstens dacht men dan eventueel ook nog aan een aantal gregoriaanse gezangen - hymnen en responsories - die een plaats kregen in het Lof.

Nu is er - mede onder invloed van het teruglopend aantal priesters - een ontwikkeling in gang gezet, waarbij ook andere liturgievieringen dan de Eucharistieviering gehouden worden: gebedsvieringen, woordvieringen, communievieringen. We vergeten daarbij dat er reeds lange tijd een praktijk bestaat - ook wel in parochies - van getijdenvieringen, en dan met name de Lauden (morgengebed) en de Vespers (avondgebed).

In de Constitutie over de heilige Liturgie worden een aantal zaken opgesomd die kunnen bijdragen tot een hernieuwing van het bidden van het Getijdengebed. Zo is er een vereenvoudiging van het aantal gebedstijden doorgevoerd, is het schema van de te bidden psalmen over vier weken verdeeld, zijn kantieken (Bijbelse lofzangen uit zowel Oude als Nieuwe Testament) toegevoegd.

In nummer 100 ten slotte staat: 'De pastores moeten ervoor zorgen dat de voornaamste getijden, vooral de vespers, op zondagen en grotere feesten gemeenschappelijk in de kerk worden gevierd. Ook de leken wordt aanbevolen, het goddelijk officie te bidden, ofwel samen met de priesters ofwel met elkaar of ook alleen.'

Voor wat betreft de zang resp. het gregoriaans in het getijdengebed, gaan we weer te rade bij de instructie 'Musicam Sacram', als een nadere uitwerking van de Constitutie.

'De gezongen viering van het goddelijk Officie is de vorm, die het meest overeenstemt met de aard van dit gebed. Ze geeft daaraan een meer plechtig karakter en is een teken van een diepere innerlijke verbondenheid van de biddenden in het lofprijzen van God... Het verdient aanbeveling, dat één of ander gedeelte van het goddelijk Officie gezongen wordt, vooral de voornaamste getijden, nl. de Lauden en de Vespers, minstens op zon- en feestdagen.'¹³

En over de deelname van gelovigen aan het Getijdengebed: 'Men zal de gelovigen uitnodigen en hun een passende catechetische begeleiding geven om op zon- en feestdagen enkele gedeelten van het Getijdengebed gemeenschappelijk te vieren, vooral de Vespers.'¹⁴ In hetzelfde nummer van Musicam Sacram wordt gewezen op de centrale plaats van de psalmen in het gemeenschappelijk getijdengebed, zodat de gelovigen worden ingewijd in het publieke gebed van de Kerk.

Ten slotte nummer 41: 'Volgens de Constitutie over de heilige Liturgie moet, overeenkomstig de eeuwenoude traditie van de Latijnse ritus, voor de geestelijken bij de viering van het Getijdengebed in koor het Latijn gehandhaafd blijven. Omdat echter de genoemde Constitutie over de heilige Liturgie voorziet in het gebruik van de volkstaal bij het Getijdengebed zowel door de gelovigen als door de monialen en de andere leden van religieuze instituten, die geen geestelijken zijn, moet men passende zorg besteden aan het maken van melodieën waarvan men zich kan bedienen bij het zingen van het Getijdengebed in de volkstaal.' Zo is in Nederland een uitgave van de Psalmen in het Nederlands uitgekomen, met steeds twee mogelijke antifonen en verschillende psalmtönen. Ook is een Antifonarium verschenen, met vele mogelijke antifonen.

Zoals gezegd: het is zeker de moeite waard om binnen het beleid ten aanzien van de liturgie in de parochie te bezien hoe het mogelijk kan zijn om ook als parochie gedeelten uit het Getijdengebed te vieren, en dan met name ook te zingen.

Denk bijvoorbeeld aan de zaterdagavond, waar nu een communieviering wordt gehouden omdat er geen priester beschikbaar is om voor te gaan in de Eucharistie. Daar zouden heel goed de Vespers gezongen kunnen worden. En zeker wanneer er samenwerking is tussen verschillende kerken/parochies zou dit in één van de kerken kunnen. We zijn inmiddels mobiel genoeg om naar een andere dan de eigen parochiekerk te gaan om daar de Vespers te bidden. Het is dan overigens niet verstandig om op hetzelfde uur elders andere vieringen te houden.

Een andere mogelijkheid bieden de sterke tijden van het liturgisch jaar, met name Advent en Veertigdagentijd; dan kunnen heel goed op zondagmiddag de Vespers worden gebeden. Natuurlijk zegt u dan: maar daar komt niemand. Dat is nog maar de vraag. Het is maar hoe er aandacht besteed wordt aan deze vieringen, aan de voorbereiding daarvan en met name ook aan de uitnodiging aan de parochianen om aan deze (volwaardige) liturgievieringen deel te nemen.

Ten slotte

We begonnen met een verwijzing naar het Provinciaal Concilie van 1865. Dat concilie noemde het gregoriaans de ware kerkelijke zang. Dat is het nog steeds, maar dan wel door het gebruik van het gregoriaans aan te passen aan de ontwikkelingen die met name door het Tweede Vaticaans Concilie in gang gezet zijn.

Daarbij hebben we gezegd dat de Liturgie is teruggegeven aan de gemeente. Dat geldt dan ook voor de liturgische muziek en in het bijzonder voor het gregoriaans. ■

NOTEN:

- ¹ Dit artikel is een samenvatting en bewerking van een inleiding gehouden tijdens een korendag van het dekenaat Berkelland, te Lichtenvoorde, februari 2002.
- ² Eredienstvaardig; tijdschrift voor liturgie en kerkmuziek. 18(2002), nummer 1, februari 2002, pag. 29 e.v.
- ³ Officieel werd de 'nieuwe' liturgie ingevoerd bij de Eerste zondag van de Veertigdagentijd 1964.
- ⁴ Constitutie over de heilige Liturgie, nr. 112.
- ⁵ Constitutie over de heilige Liturgie, nr. 114.
- ⁶ De officiële titel is: *Instructio de musica in sacra liturgia*.
- ⁷ *Musicam Sacram*, nr. 50.
- ⁸ *Musicam Sacram*, nr. 51.
- ⁹ *Musicam Sacram*, nr. 33.
- ¹⁰ *Musicam Sacram*, nr. 34.
- ¹¹ *Musicam Sacram*, nr. 34.
- ¹² *Musicam Sacram*, nr. 33.
- ¹³ *Musicam Sacram*, nr. 37.
- ¹⁴ *Musicam Sacram*, nr. 39.

MARIA EN HET HOOGLIED: DE ACADEMIEVOORDRACHT VAN PASTOOR DR. A. KURRIS

Jolanda Kwast

OP 27 januari van dit jaar hield pastoor Kurris een gregoriaanse studiedag naar aanleiding van Maria. Waarom juist naar aanleiding van déze vrouw? Misschien moet daaraan eerst verbonden worden de vraag naar waarom juist nú. In de convocatie voor deze Academiebijeenkomst staat: *'bisschop Hurkmans heeft het jaar 2003 uitgeroepen tot een Mariajaar naar aanleiding van de 150-jarige terugkeer van het genadebeeld van de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch. Het is dan ook gelukkig dat het eerste onderwerp op de Academiedag in Den Bosch in januari 2003 direct verbonden is met de Mariaviering. Het luidt: Een bijzondere relatie tussen Maria en het Hooglied. Hoe zijn teksten in de liturgie vanuit het Hooglied verbogen naar Mariavieringen? Aanleiding voor het onderzoek van pastoor Kurris - verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwe basiliek Sterre der Zee in Maastricht - is het feest van 15 augustus: Maria Tenhemelopneming'*.

De bron van waaruit wij Maria kunnen ontmoeten, ligt allereerst in de bijbel zelf. Zij is de vrouw die Jezus niet alleen spiritueel volgt, maar die ook draagster is van zijn vleeselijke gedaante als mens: haar moederschap wordt in Jezus vervuld, op grond waarvan zij dan ook vanuit het concilie van Efese (431) *'Theotokos'* - Moeder Gods - genoemd wordt. Vanuit dit indrukwekkende gebeuren als zijnde de Moeder Gods ontwikkelt er zich door de eeuwen heen een liturgische traditie rondom Maria. Het zijn de artikelen van pater Hollaardt in het Tijdschrift voor liturgie die hierover verdere gegevens verstrekken.

Tijdens de Academiedag zijn we vooral onderwezen in de muzikaal-tekstuele kant van de gezangen waarin de Maria-verering haar neerslag heeft gevonden.

Aan velen van ons heeft pastoor Kurris via cursussen geleerd wat wij kunnen hebben aan de vroeg-middeleeuwse handschriften wanneer het gaat om een diepere studie van de gregoriaanse gezangen. Zijn deskundigheid op het gebied van vroeg gregoriaanse codices in combinatie met zijn roeping als priester, zodat hij naast onderzoek ook verantwoordelijkheid draagt bij hedendaagse vieringen volgens de romeinse ritus, wekken nieuwsgierigheid op.

Hoe werken de capaciteiten van wetenschap en geloof samen, waarbij de wetenschap inspirerend - vol van *spiritus* - mag zijn terwijl het geloof zich niet onttrekt aan kennis en erkenning van de realiteit van alledag? Op de vraag hoe deze grootheden, wetenschap en geloof, in een onderlinge uitwisseling kunnen samengaan vonden we tijdens deze Academiedag een mogelijk antwoord.

Als pastoor van een Mariabasiliek is het belangrijk om op een zinnige wijze vorm te geven aan de Mariaverering. Dat het gregoriaans daarbij niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk gezegd toonaangevend kan zijn werd onder andere geïllustreerd aan de hand van het feest van Maria Tenhemelopneming op 15 augustus. Dit is de patroonsdag van de Onze Lieve Vrouwebasiliek in Maastricht.

Het ingewikkelde bij dit feest is dat het geen bijbelse bron kent. De inhoud ervan wordt ontleend aan het zogeheten apocrief erfgoed. En dit riep bij pastoor Kurris zelf de vraag op: hoe gaat zo'n feest in de prediking dan functioneren zonder in luchtballonnen terecht te komen en in poëzie die geen grond onder de voeten heeft? Als richtlijn heeft Fons Kurris gregoriaanse gezangen geraadpleegd. Daarbij maakte hij studie van die gezangen waarbinnen Maria in beeldspraak terugverwijst naar het Oudtestamentische Hooglied. Dit Hooglied als complete verzameling bestaat uit zo'n kleine 120 verzen die verdeeld zijn over 8 hoofdstukken. Deze verzameling lijkt daarom zo goed bij Maria te passen omdat dit bijbelboekje zich in al haar uitingvormen uiteindelijk centreert rond de vraag die bij Maria zo toepasselijk is: *'Quae est ista? - wie is zij?'*. In het responsorium *Vidi speciosam*, waarbij als liturgische aanwijzing staat *In assumptione beatae Mariae virginis*, wordt de vraag in het vers gesteld: *'Quae est ista quae ascendit per desertum sicut virgula fumi, ex aromatibus myrrhae et thuris'* - 'wie is dat die opstijgt uit de woestijn als een zuil van rook, uit geuren van mirre en wierook?'

De Benedictusantifoon die op 15 augustus klinkt stelt ook de vraag: *'Quae est ista'*, maar nu gekoppeld aan andere beelden: *'quae ascendit sicut aurora consurgens? Pulchra ut luna, electa ut sol, terribilis ut castrorum acies ordinata.'* Het is de tekst die in de vertaling van Pius Drijvers en Jan Renkema als volgt wordt weergegeven: 'wie is zij, die oplicht als de dageraad, als de maan zo mooi, als zonnegloed zo zuiver, indrukwekkend als een vaandeldraagster?'

Bij de liturgie *In annuntiatione beatae Mariae virginis*, op 25 maart, klinkt al de vraag: *'Quae est ista quae processit sicut sol, et formosa tamquam Ierusalem?'* - 'wie is dat, die tevoorschijnkomt als de zon en even mooi is als Jeruzalem?'

Een duidelijk voorbeeld van hoe de zinnebeelden uit het Hooglied, naast vele andere duidingsmogelijkheden, hier in een gregoriaans gezang naar Maria 'toegebogen' wordt is te vinden bij het feest van 8 december: *In conceptione immaculata beatae Mariae virginis*. In de Vulgaat staat de tekst: *'tota pulchra es amica mea (mijn vriendin) et macula non est in te'*; de tekst van de antifoon luidt: *'tota pulchra es Maria, et macula originalis non est in te'*.

Naast het Antiphonale monasticum en de genoemde vertaling van Drijvers-Renkema is er voor deze Academiedag gestudeerd met hulp van de volgende handschriften: Hartker (rond 1000), Lucca (na 1050), Worcester (ongeveer 1200) en de Franco-codex uit Aken (rond 1300). Interessant is dat deze handschriften cirkelen rondom de periode dat de Maria-verering een explosie doormaakt. Het is ná 1130: Bernardus van Clairvaux (1091-1153) preekt erover; de minnekunst komt op; trouvères en troubadours bezingen en omspelen de verering van de vrouw. Het is in deze tijd dat het Hooglied als profaan liefdeslied beluisterd gaat worden. En er ontstaan collages van teksten die op Maria toegepast gaan worden. Wanneer we nu deze Oudtestamentische poëzie - zo rijk aan beelden - aantreffen binnen het gregoriaans, dan is het echter van groot belang om ons te blijven realiseren dat deze gezangen hiermee niet gaan behoren tot de uitbeeldingsmuziek, maar dat ze bestaan vanuit de kracht van het woord, aldus Fons Kurris. Het is dan ook geen toeval dat wij ons tijdens de middagsessie van deze Academiedag zijn gaan verdiepen in de oratorische principes die in de gegeven gezangen besloten liggen. ■

Introitusverzen

Naar aanleiding van het artikel van Jacqueline Elemans over introitusverzen in aflevering 1 van deze jaargang, attendeert de heer B. Bruggink redactie en lezers op de volgende uitgave: Michael Hermes, *Das Versicularium des Codex 381 der Stiftsbibliothek St. Gallen*. Verse zu den Introitus- und den Communioantiphonen. St.-Ottilien, EOS-Verlag, ISBN 3-8306-7040-0. Meer informatie en bestellen via www.eos-verlag.de.

Tilburgs Gregoriaans Koor

Eucharistievieringen verzorgd door het Tilburgs Gregoriaans Koor: zaterdag 10 mei, 18.00 u., St.-Jozefkerk, Heuvel, Tilburg; zondag 11 mei, 10.00u St.-Caeciliakerk, Berkel-Enschot; zondag 18 mei 10.30, Mariakerk, Schans, Tilburg; zaterdag 7 juni, 18.00 u. St.-Jozefkerk, Heuvel, zondag 8 juni, 10.00 u. Mariënborg, Den Bosch, zondag 15 juni, 10.30 u. Mariakerk Schans; zaterdag 5 juli, 18.00 u. St.-Jozefkerk, Heuvel, Tilburg.

Schola Cantorum Amsterdam

Zingt iedere zondag om 17.00 u. de vespers in de St.-Nicolaaskerk te Amsterdam (tegenover CS), maar niet in juli en augustus. Voorts is de Schola op zoek naar nieuwe, jonge zangers die wekelijks de Vespers willen meezingen. Informatie: Simon Paul 020 496 1024

Studiedag Laude per Cantare e sonare

Op zaterdag 7 juni 2003 organiseert La compagnietta een studiedag over Umbrische Laudén, lof- en processieliederen die in de 13de eeuw in straten en op pleinen werden gezongen. In het repertoire neemt Fransiscus naast Maria en Christus een opvallende plaats in; ook de franciscaanse aandacht voor Passie en Pasen zijn opmerkelijk. Middeleeuwse muziekliefhebbers, amateurs en professionals, zangers en bespelers van middeleeuwse instrumenten (harp, vedel, luit, hoge stemming a=440) zijn welkom. De leiding van de studiedag zal in handen zijn van de leden van La Compagnietta, Lida Dekkers, Nita Dielen en Arwen Bouw. Plaats: Kerkje van de Nederlandse Protestantenvbond, Middelhovenstraat 11 in Dieren. Kosten € 45,-.

Informatie:

Lida Dekkers, Hogestraat 16, 6953 AS Dieren, tel. en fax 0313 450478; lidadekkers@cs.com

'Stage d'été' in de Abdij van St.-Michel de Cuxa

De Académie de Chant Grégorien organiseert van 19 t/m 27 juli een zomercursus gregoriaans in de abdij van St.-Michel de Cuxa in de Oostelijke Pyreneeën, vlakbij het door het Pablo Casals Festival beroemde plaatsje Prades. De académie presenteert een programma voor alle niveaus: een beginnerscursus, een stemvormingscursus en een cursus neumeninterpretatie. Medewerkers zijn Anne Quintin, zangpedagoge, Louis Tonneau, Louis Van Cappellen en Bruno Zeegers. Slechts 20 personen kunnen deelnemen. Informatie bij Bruno Zeegers, Den Blakkenlaan 26, B-9230 Wetteren, +32 (0)9 369 38 68; fax +32 (0)9 366 46 85.

8ste Festival van het Gregoriaans, Watou

25 schola's uit zeventien landen (Amerika, Azië en Europa) brengen van 28 mei tot 1 juni 2003 de nieuwste inzichten rond het gregoriaans in de praktijk tijdens het achtste festival van het gregoriaans in het grensdorp Watou.

De organisatie is zoals tijdens de vorige zeven edities in handen van het gregoriaans koor Cum Jubilo met bezieler Bernard Deheegher. De audities (bedoeld zijn: uitvoeringen, red) staan in het teken van de psalmen 75 tot 150. Het epicentrum van het festival ligt nog altijd in Watou, maar er zijn ook uitvoeringen in Boezeghem (Frans-Vlaanderen) Poperinge en Wervik. Watou is opnieuw vier dagen lang het 'mekka' van honderden uitvoerders en duizenden geïnteresseerde toehoorders. Informatie en inschrijvingen, dagelijks, bij voorkeur na 17.00u bij het secretariaat van het Festival, p.a. Wim Orbie, Poperingseweg 204, 8908 Vlamertinge, +32 (0)478 29 23 80; fax +32 (0)57 20 01 73. festival@cumjubilo.be

Contact- en studiedagen voor organisten en zangers (m/v)

De NSGV in het bisdom Haarlem organiseert twee studiedagen voor organisten en zangers (m/v) op zaterdag 6 september 2003 in de St.-Urbanuskerk te Bovenkerk (Amstelveen) en op zaterdag 4 oktober in de St.-Martinuskerk te Westwoud.

Mark Heerink en Nico Waasdorp zullen de organisten wegwijs maken in het begeleiden van het gregoriaans en gezangen die op het gregoriaans gebaseerd zijn. Ook besteden zij aandacht aan eenvoudig orgelrepertoire dat geënt is op het gregoriaans.

Ko Ariëns zal de zangers vertellen over de uitvoeringspraktijk van het gregoriaans en enkele gezangen met hen instuderen. Beide keren wordt de dag besloten met een vesperviering waarin gregoriaans en orgelmuziek samen tot klinken zullen komen.

Inlichtingen: NSGV-Haarlem (Bert Stolwijk), tel. 023-5112686, www.nsgvhaarlem.nl; nsgvhaarlem@planet.nl

Gregoriana

zingt een aantal malen in de serie Dan Sus dan So: 9 mei 2003, Grote of St.-Lebuïnuskerk Deventer, aanvang 20.00 uur, 13 juni 2003, Grote Kerk Epe, aanvang 20.00 uur, 11 juli 2003, Herv. St.-Andreas en Catharinakerk Hattem, aanvang 20.00 uur.

Tevens verzorgt het koor zogenaamde gregoriaanse meditatie in de Obrechtkerk te Amsterdam: 17 mei, 17.00 uur '4de zondag na Pasen'; 21 juni 2003, 17.00 uur '2de zondag na Pinksteren'. Zie ook www.stars.musiversum.net/gregoriana

Vom Himmel hoch

De stichting Vom Himmel hoch organiseert een serie concerten waarin ook het gregoriaans een rol speelt: 23 mei, Dominicanenkerk, Zwolle, 20.00 u. met o.a. Schola Martini, 27 juni, Nicolaaskerk in Wijhe, met o.a. Schola Martini.

Zie ook hun website www.vomhimmelhoch.nl

LITURGISCHE KALENDER

juni, juli, augustus 2003 - B-jaar

zondag	1 juni	Zevende zondag van Pasen
zondag	8 juni	Hoogfeest van Pinksteren
zondag	15 juni	Heilige Drie-eenheid
zondag	22 juni	Sacramentsdag
dinsdag	24 juni	Hoogfeest, Geboorte van de H. Johannes de Doper
vrijdag	27 juni	Hoogfeest, Heilig Hart van Jezus
zondag	29 juni	Hoogfeest, HH. Petrus en Paulus, apostelen
donderdag	3 juli	Feest, H. Thomas, apostel.
zondag	6 juli	Veertiende zondag door het jaar.
woensdag	9 juli	Feest, HH. Martelaren van Gorkum.
vrijdag	11 juli	Feest, H. Benedictus, abt, patroon van Europa.
zondag	13 juli	Vijftiende zondag door het jaar.
zondag	20 juli	Zestiende zondag door het jaar.
woensdag	23 juli	Feest, H. Birgitta, kloosterlinge, patrones van Europa.
vrijdag	25 juli	Feest, H. Jakobus, apostel.
zondag	27 juli	Zeventiende zondag door het jaar.
zondag	3 augustus	Achttiende zondag door het jaar.
woensdag	6 augustus	Feest Gedaanteverandering van de Heer.
zaterdag	9 augustus	Feest, H. Teresia Benedicta van het Kruis (Edith Stein) martelares en kloosterlinge, patrones van Europa.
zondag	10 augustus	Negentiende zondag door het jaar.
vrijdag	15 augustus	Hoogfeest, Maria Tenhemelopneming.
zondag	17 augustus	Twintigste zondag door het jaar.
zondag	24 augustus	Eenentwintigste zondag door het jaar.
zondag	31 augustus	Twee en twintigste zondag door het jaar

INHOUD

Van de redactie	
De angelis.....	38
<i>Marie Louise Egbers</i>	
De gregoriaanse koorboeken van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch.....	44
<i>Jan Jaap Zwitter</i>	
Opmerkingen over de pressus.....	54
<i>Jacqueline Elemans</i>	
Gezangen voor de doornenkroon.....	59
<i>Arnoud Heerings</i>	
Gregoriaans in de liturgie sinds Vaticanum II.....	69
<i>A.P.G.M. Peters ofm</i>	
Maria en het hooglied: academievoordracht van A. Kurris	77
<i>Jolanda Kwast</i>	
Mededelingen.....	79